प्रवेश सं० २२६२० इव   विषयः वेद   क्रम

नाम यजुः प्रातिशाख्यभाष्यम् २-४ अ.   ग्रन्थकार उवट

पत्र सं० १-७४

श्लोक सं०   अक्षर सं० (पंक्तौ) १८   पंक्ति सं० (पृष्ठे)

लिपिः दे ना.   आधारः ३

आकारः ६.x २.५.

वि० विवरणम्

002126

पी० एस० यू० पी०—३७ एल० सी० ई०—१९५१—५०,०००

१. २४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रातिशाख्यम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ रेणुकाय नमः ॥ संज्ञापरिभाषाः
प्रथध्यायेउक्ताः शास्त्रेसंव्यवहारार्थ इदानीस्वरसं
स्कारयोछंदसिनियम इतिप्रतिज्ञातौ स्वरसंस्कारौ
वारभ्यते ॥१॥ स्वरितवर्णमेकोदात्तपदे ॥ एकस्व
स्वरितं चोदात्तं वाभवति ॥ अन्यान्यक्षराणिस्वरि
तानी अनुदात्तानितिसूत्रार्थः ॥ तत्रस्वरितस्यच
त्वारोभेदाभवंति ॥ तद्यथा ॥ आदिस्वरितमध्य

स्वरितअंतस्वरितसर्वस्वरितानिपादानिभवंती ॥
आदिस्वरितंभवतियथा ॥ व्यसकेशाय ॥ मध्यस्वरि
तंभवतियथा ॥ मनुष्यारुं ॥ अंतस्वरितंभवतियाथा ॥
वैस्त्र्यो ॥ सर्वस्वरितंभवतितंभवतियथा ॥ स्वः ॥
उदात्तस्यचत्वारएवभेदाभवंति ॥ तद्यथा ॥ आ
द्युदात्तमध्योदात्तमन्तोदात्तसर्वोदात्तानिपदानि
भवंति ॥ आद्युदात्तंभवतियथा ॥ अश्वः स्वाहा ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽध्याद्युदात्तं भवति यथा॥ चिताय॥ द्विताय॥ अंतोदात्तं
भवति॥ यथा॥ इषे॥ कुर्जे॥ सर्वोदात्तं भवति यथा॥
प्र॥ नु॥ एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन स्वरेण उक्ताः॥
एकदात्त अदात्त सर्वानुदात्ता च क्ष्यति॥ एवमेताए
कादशपदभक्तयो भवंति॥ सर्वे वेदेषु॥ २॥ अनु
दात्तं॥ स्वरितादक्षरादनुदात्तस्याद्यदवशिष्टं पदं
तननुदात्तमित्यनुवर्तते॥ नः॥ मे॥ नो॥ मे॥ एतानि पदानि
रत्तदनुदात्तं भवति॥ उक्तानेवोदाहरणानि॥ २॥ नो नौ मेभदर्थे

एतानि पदानि मदर्थे वर्त्तमानानि॥ अस्मदर्थे य
दि भवंति॥ बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायका
नि च यदि भवंति यथासंख्यं तदनुदात्तानि भवंति॥
नः॥ यथा॥ शन्न इंद्राग्नी भवताम्॥ नौ॥ यथा॥ अ
स्य श्रियो गार्हपत्यानि सन्तु॥ मे यथा॥ इमा मे अग्न
इष्टकाः॥ ३॥ मा च॥ मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भ
वति॥ अस्मदर्थे चेद्वर्त्तते॥ मा॥ यथा॥ आ मा गंता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्थे वर्त्तमानमनुदात्तं भवति॥ त्वा॥ यथा॥ मात्वाग्नि
र्ध्वनयीद्धूमगंधिः॥ तन्त्वा शोचिष्ट दीदिवः॥ नो नौ मे
इति यथोक्तसूत्रेण सिद्धम्॥ युष्मदर्थी त्रिष्वेकेषु वद
ति तद्विशिष्य व्युत्पादनोर्थे॥ नाइत्यस्य त्वनुपदस्यमद
र्थ इति विशेषणं कर्त्तव्यं॥ प्रतिषेधार्थस्यापि संबा
धात्॥ वो वा नौ त्वा एषांपदानां त्वदर्थ इति वि
शेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थस्यापि संबोधात्॥

वो वा नौ त्वा एषां पदानां त्वदर्थ इति विशेषणं
नैवार्थस्याव्यभिचारात्॥ पूर्वयानन्वादेशः॥
पूर्वैः पदैः प्रतिज्ञातापि तस्यार्थस्य वक्तव्यत्वात्॥ अ
स्मै एषां अस्मिन्नित्यादि सर्वनामपदानां स्वार्थस्य क
थिधायके भवति तन्वादेशशब्देनोच्यते॥ तद
नुदात्तं भवति॥ अस्मै॥ यथा॥ अध्यायवति ष्टते
धासमस्मै॥ एषां॥ यथा॥ इहेहैषां कृणुहि भोजनानि॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अस्मिन्॥ यथा॥ ऊ अस्मिन्नह व्याऋ होतना॥ पूर्वं वा
निति किं॥ सोमः पवते सैव ब्रह्मणः॥ प्रजानामेषांव
श्रनाम्॥ ७॥ अस्मि॥ अस्मित्येतत्पदमनुदात्तं भ
वति॥ यथा॥ ऊ ह्योस्मा स्वदेषः॥ वेदिरसि बर्हि
ष॥ अस्मिश्च आख्यातपदं तस्य वक्ष्यमाणा
ख्यातस्वरः प्राप्तश्च॥ इह यद्भ रुणा त दाख्यापदा
नभिज्ञातस्याज्ञानार्थः॥ ८॥ यथाग्नेनोनुवोऽग्निभ्यः॥

यथाश्चोग्रहोनोनुवोऽग्निभ्यः परो अनुदात्तो भ
वति॥ ग्नः॥ यथा॥ पुराजीवग्नोयथा॥ नुवः॥ यथा॥
सत्यशाक्षिनुवोयथा॥ अग्निः॥ यथा॥ त्राजंतो अग्न
योयथा॥ रतेभ्य इति किं॥ यथा नो वस्य सस्कृतं॥ ७॥
गिर्वणः॥ गिर्वण इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति॥ य
था॥ परि त्वा गिर्वणो गिरः॥ रतत्वामेचित त्वा दे
वाऽनुदात्तं प्राप्तं यत्पुनरुच्यते॥ तदामंत्रितात्रि

भिन्नस्यापिप्रत्ययार्थं॥१०॥अग्नेघृतेनेतिच॥अ
ग्निपूर्वंघृतेनेत्येतत्पदमनुदात्तंभवति॥यथा॥
अग्नेघृतेनाहुत॥अग्निपूर्वइतिकिं॥अङ्गिरो
घृतेनवर्द्धयामसि॥११॥प्रश्चिकितश्च॥प्रपूर्वंचि
कितमित्येतत्पदमनुदात्तंभवति॥यथा॥त्वंसो
मप्रचिकितोमनीषा॥प्रपूर्वमितिकिं॥अन्यपद
पूर्वमनुदात्तंनभवति॥एतरथामंचिकित्वादेवानुदात्तं
भवति॥

नदधीःप्रतिपस्पर्धेनुच्यते॥१२॥एनोपापे॥एन
इत्येतत्पदमपापवाच्यनुदात्तंभवति॥अविशे
षाच्चैतत्प्रातिपदिकमात्रसर्वलिंगंगृह्यते॥पुल्लिंगं
भवतियथा॥उदेनमुत्तरान्नय॥स्त्रीलिंगंभव
ति॥यथा॥मेनोतपसामार्जिषाभिशोची॥नपुंस
कंभवतियथा॥मातेवपुत्रंबिभृताप्स्वेनत्॥अ
पापइतिकिं॥यदेनश्चकृमावयम्॥देवकृतोसो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नसावयजनमरिस॥१३॥ इहपूर्वं ऽ अनात्म॥ इहपू
र्वं अनन्तर्ह्येतत्सदेमनुदात्तं भवति॥ यथा॥ नमेदि
अनात्ऽ हवन्॥ इहपूर्वमितिकिं॥ अनात्तं मेमित्वावरू
णा हवेमा॥ एतच्चाख्यातत्वादेवानुदात्तं मेदधीः
प्रतिप्रत्ययार्थं नोच्यते॥१४॥ मन्येपदपूर्वे ऽ सर्वत्र॥
मन्येइत्येतत्पदं पदपूर्वं अनुदात्तं सर्वत्र भवति॥
यथा॥ अग्निं ऽ होतारं मन्ये आख्यातत्वादाख्यातवत्॥

यद्योगाद्भिः स्वरविकारो यः प्राप्तः सोऽनेन स
र्वत्र ग्रहणे न निषिध्यते॥ उपपदपूर्वस्य स्थाप्यते॥
१५॥ वाचकमनुचित्समानस्मात्॥ घ हस्मत्व ई न्मयर्या
अरश्चिन्निपाताश्च तु॥ वा॥ च॥ कम्॥ उ॥ चित्॥
समानस्मात्॥ घ॥ ह॥ स्म॥ त्व॥ ई म्॥ मर्य्याः॥ अरे॥
श्चित्॥ रतानि अनुदात्तानि भवन्ति॥ यदि नि
पाता भवन्ति॥ यथा स्वत्व वचनानि भवन्ति स्वर्थे॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वायथा॥ वाता वा मनो वा॥ च॥ यथा॥ अग्निश्च॥ कम्॥
यथा॥ इमान्नुकम्॥ उ॥ यथा॥ यउसंभृ(पाठे·र)ताः॥
स्वित्॥ यथा॥ हृदया विधश्चित्॥ स्म समस्मात्॥ यथा॥
अघायतः समस्मात्॥ घ॥ यथा॥ उग्रा घा ये॥ ह॥ य
था॥ दधे ह गर्भमृत्वियम्॥ स्म॥ यथा॥ उत स्मैनं
ष्माते॥ स्वः॥ यथा॥ पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति॥
ईम्॥ यथा॥ का ईमरे पिशङ्गिला॥ मर्याः॥ यथा॥

आविर्मर्याः॥ अरे॥ यथा॥ अजो रे॥ स्वित्॥ यथा॥
अधःस्विदासीदासीत्॥ निपाता इति किम्॥ चिदसि
सि॥ कष्ठसि अर्भम्॥ १६॥ पदपूर्वमामन्त्रितं नाना
र्थे पादादौ॥ पदपूर्वमामन्त्रितमनुदात्तं भवति॥
यदि तं नानाभूतस्यार्थस्याभिधापकं न भवति॥ य
दि तत्समन्त्रस्यन्यद्धीकां नारभ्यत इत्यर्थः॥ यदि पादा
दौ न भवति॥ पदपूर्वं भवति॥ यथा॥ त्वमग्ने व्रतपा असि॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वयऽसोमव्रते॥अनानार्थ इति किं॥नि चस्यमा
चक्षुषश्च घ्मनग्नयः॥आदित्यान्पत्नीन्हि देवाः॥
आशापालाः॥अयदादीविति किं॥यावाङ्कशामध
मत्स्यश्विना॥सऽस मिघ्कवसेवृषन्नेग॥१७॥ते
नां नत्तरा षष्ठेकपदवत्॥ते नामंत्रिते नाव्यवहि
ताषष्ठिषष्ठ्यंतपदमेकपदवन्नवति॥आनंतर्ये
ऽह देशश्रुतमर्थश्रुतमैर्थश्रुतं च गृह्यते॥देशश्रुतं

पुरस्तादुपदिष्टाद्दाष्ठ्यंतं पदमामंत्रितस्य [redacted]
[redacted] स्यार्थश्रुतमेकार्थीभावः॥यदि तत्ष
ष्ठ्यन्तं वाक्यान्तस्यामंत्रितस्य विशेषणं भवति॥
तद्येकपदवत्स्वरो भवति॥एतदुक्तं भवति॥यदि
३५ तत्षष्ठ्यन्तं वाक्यादौ पदादौ वा न भवति॥पदपूर्वे
ऽप्यभवति॥अथ तदप्यनुदात्तं भवति॥ततोऽन्यथा
त्वेआद्युदात्तं भवति॥यथा॥देवीरापो आपान्नपात्॥

ऋषीणांनपादवृणीत॥ विश्वासांभुवांपते॥ उत्तिष्ठ
ब्रह्मणस्पते॥ अनन्तरेतिकिं॥ ब्रह्मणस्पतेत्वमस्य॥
एकपदवदित्यपदेशादन्यस्याषष्ठ्यन्तस्यतेनोत्त
राषष्ठ्येकपदवदित्यनेनसूत्रेणामंत्रितस्यानंत
राषष्ठ्येकपदवत्॥ स्वरेलभवत इत्येतदुक्तं॥ अ
थवातदामंत्रितेनसहषष्ठ्यायत्रएकार्थत्वाभावेन
भवतितत्रस्यूदाहरणान्युत्तंशिशिष्यभांतिवदा

सार्थस्यत्रेतस्यवकारःपठति॥१०॥ नपृथिवि
देवयजन्योषध्यादेवभूरेपवित्रपतेपवित्रपूतस्या
पांनपान्नरांनपतेसोमाग्नेःसोमेन्द्रस्यसोमस्य
वीर्यस्यसोमविश्वेषांदेवानांप्रजापतेयस्यइस्य
देवाग्नेतवाग्नेवाजस्याग्नेवरुणस्यास्नाकेम॥
पृथिवीदेवयजन्योषध्याः॥ देवभूरेः॥ पवित्रपे
तेपवित्रपूतस्य॥ अपांनपात्॥ नरांनपते॥ सोमाग्ने॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सोमेन्द्रस्य॥सोमस्तु वीर्यस्य॥सोमविश्वेषान्देवा
नाम्॥प्रजापतेयस्य॥यस्य देवा॥अग्नेतवा॥अग्ने
वाजस्य॥अग्नेवरुस्य॥आपोअस्मा के॥रतेषांना
मेचितानां॥अनंतराषष्ठिस्थानेकार्या ना वा न्ने ते
कपदवत्॥स्वरंलभते॥यथा॥पृथिवीदेवयज
नि॥पृथिवीदेवयजन्योषध्याः॥देवम्हेरः॥यथा॥
हिक्षयस्यदेवम्हेरः॥पवित्रपतेपवित्रपूतस्य॥यथा॥

तस्यतेपवित्रपतेपवित्रपूतस्य॥अपान्नपात्॥य
था॥आपान्नपात्प्रतिरक्षन्नसूर्यम्॥न्दशान्त्पते॥
सोमस्तुवीर्यस्य॥वृन्दशान्त्पते॥सोमाग्नेः॥य
था॥उशिक्देवसोमाग्नेः॥सोमेन्द्रस्य॥यथा॥वीडी
तेन्द्रवसोमेन्द्रस्य॥यथा॥अच्छिन्नस्यतेदेवसोम
स्तुवीर्यस्य॥सोमविश्वेषांदेवानाम्॥यथा॥देव
सोमविश्वेषांदेवान्॥प्रजापतेयस्य॥यथा॥स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्राति०

नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य॥ यस्येदं व॥ यथा॥ य
स्येदं वर्चिषे॥ अग्ने तव॥ यथा॥ अग्ने तव श्रवो व
यः॥ अग्ने वाजस्य॥ यथा॥ अग्ने वाजस्य गोमतः॥ अ
ग्ने वरुणस्य यथा॥ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्॥
आपो अस्माकं॥ यथा॥ आपो अस्माकं तरद्द्वरे॥
एवमादीन्यन्यान्यपि प्रस्फुटा हरणानि दृष्टव्यानि॥
यथा यस्योषधीः॥ प्रसर्पथ॥ १६॥ सुमं कुलस्य

राजन्विकिरिद्राविलोहित दरिद्र नीलल्लोहित त्रयस्व
र म्‍ऽस्येरान्बे अम्बिके अम्बालिके शरव्ये वस्तसः ऽशि
तामरुत्ता अश्विनाय व्यग्ल्ये द्यावापृथिवी उरोः अन्तार
इ पत्नीवं वाजी रुक्षाचीर् मीढुष्टम शिव तम सहस्रा
क्षशतेषुधे वस्तुपते वस्तुदावन्॥ सुमं कुलस्य राज
न्॥ विकिरिद्र विलोहित॥ दरिद्र नीलल्लोहित॥ त्रयस्व
र॥ यस्कर॥ अम्ब॥ अम्बिके॥ अम्बालिके॥ शरव्ये॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रह्मसंशिते॥मरुतोअश्विना॥यव्ये॥गव्ये॥द्यावाप
थिवीउरो॥अग्नाइ इपत्नीवत्॥लाजीन्॥शाचीन्॥
मीकुष्टनस्विवतम॥सहस्राक्षशतेषधो॥वनस्पतेव
स्नदावन्॥रत्नानिआमंत्रितानिनाकुदात्तानिनव
स्नदावन्॥रत्नानिआमंत्रितानिनाकुदात्तानिनव
तिपदपूर्वमित्यस्यापवादः॥सूनेगत्न॥यथा॥सू
ऋोवसूमङ्गलसत्यराजन्॥विकिरिद्रविलोहित॥
दरिद्रनीललोहित॥यथाअंधसस्पतेदरिद्रनीललोहित॥

श्रयस्कर॥यथा॥बहुकारश्रयस्कर॥भूयस्करं॥यथा॥
श्रेयस्करभूयस्कर॥अम्बे॥यथा॥अम्बे॥अम्बिके॥यथा॥
अम्बअम्बिके॥अम्बालिके॥यथा॥अम्बिअम्बालिके॥ के२
यथा॥शरव्ये॥अवसृष्टापतशरव्येब्रह्मसंशिते॥
मरुतोअश्विना॥यथा॥इत्थामरुतोअश्विना॥य
व्यगव्ये॥यथा॥यव्येगव्येएतदन्नमत्तदेवाः॥द्यावा
पृथिवीउरो॥यथा॥द्यावापृथिवीउरोअंतरिक्ष॥अ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अग्नाइ इ पत्नीवन्॥ यथा॥ अग्नाइ इ पत्नीवन् इसजूः॥
राजी इन्द्र॥ प्राचीन्॥ यथा॥ नूर्नुचः स्वर्राजी इ प्राचीर
न्॥ नी कृष्टमशिवतम॥ यथा॥ नीकृष्टमशिवतमशि
वो नः॥ सहस्राक्ष शतेषुधे॥ यथा॥ धनुष्टूं सहस्रा
क्ष शतेषुधे॥ वसूपते वसुदावन् यथा॥ मघवाव
सूपते वसुदावन्॥ २०॥ इडो त्तराणि नवस्वानोत्त
राणि षडन्यदुत्तराणि चत्वारि भगो त्तराणि [illegible]

२ याथ्या॥ इडे। रन्ते। हव्ये। काम्ये। चन्द्रे। ज्योते। अदिति। सरस्वति। महि। विश्रु ति २
चन्द्रोत्तरमेकं शिनीवल्युत्तरं च प्रजापतये ब्रह्मनिति च॥
इडो त्तराणि नवमन्त्रितानि पदान्यदात्तानि भवन्ति॥
स्वानोत्तराणि षडामन्त्रितानि पदान्यदात्तानि भवन्ति॥
यथा॥ स्वान॥ भ्राज॥ अंघारे॥ बम्भारे॥ हस्त॥ सुहस्त॥
कृशानो॥ अन्यदुत्तराणि चत्वारि पदान्यामन्त्रितान्या
द्युदात्तानि भवन्ति॥ अग्ने॥ इन्द्र॥ वरुण॥ मित्रा देवाः॥
यथा॥ भग॥ प्रणेतः॥ भग॥ सत्यराधः॥ भग॥ इन्द्रो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तरं पदमेकमामंत्रितमाद्युदात्तं भवति॥ यथा॥ इं
द्र॥ ज्योतिष्मन्॥ सिनीवाल्युत्तरश्च॥ चशब्दादेकमेवामं
त्रितमाद्युदात्तं भवति॥ यथा॥ सिनीवालि॥ पृथुष्टु
के॥ प्रजापतये ब्रह्मन्निति च॥ द्विपदे आमंत्रिते आद्युदा
त्ते भवतः॥ यथा॥ प्रजापतये॥ ब्रह्मन्॥ अभ्वम्॥२१॥
म्रेडितमाद्युदात्तं॥ अनुदात्तोधिकारो निवृत्तः॥ इत आ
द्युदात्ताधिकारः॥ भूर्ये इत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति॥

यथा॥ भूर्यै आजरसाम्॥ नमो भूर्यै॥ भूतिरिति किम्॥
भूतश्च मे॥२२॥ कदा न रिष्येम पूर्वम्॥ कदेत्येतत्पदमा
द्युदात्तं भवति॥ न रिष्येम पूर्वश्चेद्भवति॥ यथा॥ न
रिष्येम कदाचन॥ न रिष्येम पूर्वमिति किम्॥ कदा
चन स्तरीरसि॥२३॥ आमंत्रितश्च॥ आमंत्रिते चाद्यु
दात्तं भवति॥ तस्यामंत्रितस्याधस्तात्स्वरो विहितः॥
कस्य चाधस्तात्स्वरो न विहितः॥ पदपूर्वमन्तं भवति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पादादौ वाक्यादौ वा यन्न भवति॥ तदा षदांतं भवति॥ प
दपूर्वं न भवति॥ यथा॥ अग्ने गृहपते॥ वाक्यादौ भवति॥
यथा॥ अग्नयः सगराः॥ देवा आशापालाः॥ पादादौ भव
ति॥ यथा॥ यावा ङ्क्षशा मधुमत्यश्विना॥ विश्वेभिः सो
म्यम्मध्वग्ने॥ सुमंगलादिनिपातितमेव॥ २८॥ ऊष्मोऽ
न्तःसंयोगे॥ ऊष्मोऽन्तःवचनं आषदान्तो
भवति॥ यथा॥ ऊष्मा स्वरेष्टः॥ ऊष्मासो॥

अन्तःसंयोग इति किं॥ स्यादूष्मः॥ अत्र ऊष्म
शब्दो वर्णवचनः॥ वर्णविशेषाभिमत्वात्॥ २९॥
व्ययवांश्चांतः॥ अन्तशब्दो द्विविधः॥ व्ययवान
व्ययवांश्च॥ यस्य विभक्त्यादिभिर्विकारो न क्रियते
सोऽव्ययवान्॥ उक्तं च॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु
च विभक्तिषु॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्यय
मिति॥ यस्य च विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते॥ स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्ययवान्॥स आद्युदात्तो भवति॥यथा॥नव्यस्वा
न्त[illegible]॥इयं वेदिः परो अंतः॥व्ययवानिति किं॥
अन्तर्यच्छन्नव्ययवन्॥२६॥परः प्रधाने॥परशब्दः
प्रधानवचनः॥अपरिमितवचन आद्युदात्तो भव
ति॥यथा॥अस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति॥इयं
वेदिः परः॥प्रा[illegible]न इति किं॥परो दिवा पर एना॥२७॥
मात्रा च परिमाणे॥मात्राशब्दस्य परिमा[illegible]णव

चन आद्युदात्तो भवति॥यथा॥कस्य मात्रा न विद्यते॥
जोस्त मात्रा न विद्यते॥परिमाणवचन इति किम्॥
विमूर्ना त्रा॥अत्र मात्रशब्दस्य संबंधिवचनस्य त्वती
यान्तस्यैतद्रूपमतः परिमाणवाचीन भवति॥२८॥द
क्षिणा च॥दक्षिणाशब्दस्याद्युदात्तो भवति॥यथा॥त
स्य दक्षिणा अप्सरसः॥दक्षिणयज्ञः॥२९॥न दशवि
ध्वकर्म्म निषिद्धेऽपानुस्वादः सन्धेषु॥दश॥विघ्न कर्म्म॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निषद्य॥ इन्द्रस्यपातु॥सदः॥सम्यः॥ एतेषुपरस्तेषु
दक्षिणाशब्दआद्युदात्तोनभवति॥यथा॥दक्षिणा॥
दशप्रतीचीविश्वकर्मा॥यथा॥दक्षिणाविश्वकर्मा॥
निषद्य॥यथा॥दक्षिणातोनिषद्य॥इन्द्रस्य॥यथा॥
दक्षिणात इन्द्रस्यपातु॥यथा॥दक्षिणाःपातु॥सदः॥य
था॥दक्षिणासदः॥सम्यः॥यथा॥दक्षिणासम्यः॥३०॥
कर्णःस्याङ्॥कर्णशब्दःस्यांगाभिधायीआद्युदात्तो भवति॥

यथा॥भद्रं कर्णेभिः॥आत्राम्योकर्णेतिदनीम्॥स्याङ् इति
किम्॥कर्णगर्द्दनः॥३१॥महो नपुंसके॥महशब्दो नपुंस
काभिधायीआद्युदात्तो भवति॥यथा॥महस्थ॥नपुंस
क इति किम्॥महोदेवायतदृतम्॥महोअग्ने॥३२॥अ
वश्चा॥अवःशब्दोनपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति॥य
था॥अग्नेतवश्रवोवयः॥नपुंसक इति किम्॥श्रवश्च
मे॥३३॥अन्त्यो वीर्ये॥अंत्यशब्दो॥ वीर्यवचनआद्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दात्तो भवति॥ यथा॥ अन्वस्यान्योवो नक्षीया॥ वी
र्य इति किम्॥ स्वप्रायान्वम्॥ अन्वंतमः॥३६॥ एता
२ शाध्यो वर्णौ॥ एतावर्णौ वचन आद्युदात्तो भवति॥ यथा॥ ए
तारन्काग्ना॥ वर्णौ इति किं॥ एतामग्नइष्टकाः॥३५॥
रोहितश्च केवलः॥ रोहितशब्दः श्यशब्दवर्णवचनः के
वलः॥ असमासस्थ आद्युदात्तो भवति॥ यथा॥ रोहि
तो धूम्ररोहितः॥ वर्णवाचीति किं॥ रोहितुं इस्मान्वी॥

केवल इति किम्॥ धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितः॥३६॥
यंत्रीराट्॥ यन्त्रीशब्द आद्युदात्तो भवति॥ राट्परश्चेद्भ
वति॥ यथा॥ यंत्रीराट्॥ राट् इति किम्॥ यन्त्र्यासि यम
नी॥३७॥ ओषधीरनामंत्रिते॥ ओषधीः शब्दो अनाम
न्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति॥ यथा॥ यत्रौषधीः॥
अनामंत्रित इति किम्॥ यस्योषधीः॥३८॥ सर्वे विश्व
मानुषाशाः स्वाराजः पथोनमः॥ सर्वे॥ विश्व॥ मानुष॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राति०

आशाः॥ स्वाहा॥ वाजः॥ पयः॥ नमः॥ ९ तानि पादान्यायदा
२ सर्वे न्तानि भवति॥ यथा॥ सर्वे निमेषाः॥ विश्वा॥ यत्र विश्वं भव
त्येकनीडं॥ मानुषा यथा॥ दैव्यं मानुषा युगा॥ आशाः॥
यथा॥ विश्वा आशाः॥ स्वाहा यथा॥ हिंकाराय स्वाहा॥ वा
जः॥ यथा॥ वाजश्च मे॥ पयः॥ यथा॥ पयः पृथिव्यां॥ नमः॥
यथा॥ नमो हिरण्यबाहवे॥ १०॥ ओं स्नि शिवा स्तृषदा
पयस्वती यत्ते मध्यमन्ति वर्चस्यानोजिष्ठ्या जेष्ठशुम्भिराणी

भद्रवान्याय नन्द्यमेध्ययमादित्यत्रितसोमेन स्वसे येषु॥
शिवा॥ स्तृषदा॥ पयस्वती॥ यत्ते॥ मध्यमन्तीः॥ वर्च॥ स्वानो
ॐ॥ जेष्ठ॥ न्योजिष्ठा॥ शुम्भिराणी॥ भद्रवान्याय॥ वन्द्य॥ मेध्य॥
यम॥ आदित्य॥ त्रित॥ सोमेन॥ स्वसा॥ असीत्ययमध्य
दनुदात्तेत्ठरोः स्येतेषु परभूतेषु आद्युदात्ता भवति॥ शि
वा यथा॥ स्तृक्ष्मा न्वासि शिवा॥ स्तृषदा॥ यथा॥ स्योना न्वा
सि स्तृषदा॥ पयस्वती॥ यथा॥ ऊर्जस्वती न्वासि पयस्वती न्वा॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यत्ते॥यथा॥पृथिव्यामसियत्तो॥मधमतीर्यथा॥यषां
भागासिमधमती:॥वर्चस्वान्॥यथा॥त्वन्देवेष्वसिवर्च
स्वान्॥ओजिष्ठ॥यथा॥त्वन्देवेष्वस्याजिष्ठ॥यथा॥त्वन्दे ३ ओजिष्ठ॥
वेष्वसिओजिष्ठः॥शुष्मिणी॥यथा॥स्वराट्वमसिशुष्मि
णी॥नद्रवाय्याय॥यथा॥होतरसिभद्रवाच्याय॥वन्ध॥
यथा॥इषुश्यासिवन्धश्च॥नध्यश्च॥यथा॥अस्यादिसे
ऽर्वन्॥चित्त॥यथा॥असिचित्तागुह्येन॥सोमेन॥यथा॥

असिसोमेन॥स्वसा॥यथा॥देवानामसिस्वसा॥४०॥ध
नदारत्नदाश्चाश्च॥धनदारत्नधाश्चाश्चपरोअसिशब्दो
ओदात्तोभवति॥धनदायथा॥त्वं हि धनदाअसि॥रत्न
धायथा॥त्वं हि रत्नधाअसि॥४॥रायस्पोष॥रायइत्ये
तत्पदमयाषप्रत्ययआद्यदात्तोभवति॥यथा॥सेरायोम
रायः॥अपोष इति किम्॥रायस्पोषेणवियोष्म॥४॥रान
भागेशाषयोः॥भागइशिषयोः॥परतोरायइत्येतत्प
दम्॥युदात्तोनभवति॥भगयथा॥रायोभगोऽसइत्सावन्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ईशि ॥ यथा ॥ ६ ॥ सहस्व स्पराय ईशिषे ॥ ४३ ॥ त्रिधा बद्धे हि
तयोः ॥ त्रिधा शब्दो बद्धे हि तयोः परयोराद्युदात्तो भवतः ॥ ब
द्धे ॥ यथा ॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ हि तयथा ॥ त्रि
धा हि तं परिभिः ॥ ४४ ॥ सुवृतं नृतो ॥ सुवृतशब्दो नृताभि
धायामाद्युदात्तो भवति ॥ यथा ॥ ऊरुः ॥ पृथुः पृथक् सुवृतः
करभिः ॥ नृत इति किम् ॥ सुवृचमे सुवृतं खनि ॥ अनु
दात्तमन्यत् ॥ ४५ ॥ द्विरुदात्तानि ॥ द्विरुदात्तानि रघुतानि

द्विरुदात्तानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ अधिकारसूत्रमेतत् ॥
॥ ४६ ॥ बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशंसस्तनूनप्रे तनून
नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क्रतू
दक्षाभ्यां मित्तवा अन्येत वा इति ॥ बृहस्पतिः ॥ वनस्प
तिः ॥ नराशंसः ॥ तनूनप्रे ॥ तनूनपात् ॥ नक्तोषासा ॥
उषसानक्ता ॥ द्यावापृथिवी ॥ द्यावाक्षामा ॥ क्रतूद
क्षाभ्यां ॥ मित्तवो ॥ अन्येत वो ॥ इत्यानि पदानि द्विरुदात्तानि भवंति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देवताद्वंद्वार्थ आरंभः प्रचुरार्थो वेदाहरणानि ॥४७॥ दे
वताद्वंद्वानि चानामंत्रितानि ॥ देवताद्वंद्वानि च द्विरु
दानि भवंति ॥ आमंत्रितानि वर्जयित्वा ॥ यथा ॥ अग्नी
षोमाभ्यां ॥ मित्रावरुणाभ्यां ॥ देवताद्वंद्वानीति किं ॥
ऋक्सामयोः शिल्पे ॥ दीक्षातपसोस्तनूरसि ॥ अनामं
त्रितानीति किं ॥ ता अग्नीषोमा वरुणा ॥ यत्राविहितानि चना
मंत्रितानि द्विरुदात्तानि भवंति ॥ आमंत्रितानि सामंत्रि

तस्य रेखयति ॥ यथा ॥ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात् ॥
तनूनपा सधर्क तस्य यानान् ॥४८॥ इन्द्राबृहस्पति
भ्यामिन्द्राबृहस्पती इति त्रीणि ॥ इन्द्राबृहस्पतिभ्यामि
न्द्राबृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्रीण्यक्षराण्युदा
त्तानि भवंति ॥ इन्द्राबृहस्पतिभ्यां ॥ यथा ॥ इन्द्राबृहस्प
तिभ्यां चायेवाच्यम् ॥ इन्द्राबृहस्पती ॥ यथा ॥ इन्द्राबृ
हस्पती उरुभ्यां ॥४९॥ सर्वं नमा उदात्तं प्राची

न्निति त्रिमात्राणि च॥ अग्ना३इ॥ लाजीन्३॥ शाची
न्३॥ एतानि पदानि सर्वोदात्तानि त्रिमात्राणि च॥ त्री
ण्यक्षराणि येषु पदेषु भवंति॥ यथा॥ अग्ना३इ॥
इह आकारः॥ लाजी३न्॥ इह ईकारः॥ शाची३न्॥ इ
ह ईकारः॥ प०॥ प्रणवश्च॥ प्रणवश्च सर्वोदात्तो भ
वति॥ यथा॥ ओं भूर्भुवः स्वर्ब्रह्म॥ प६॥ विवेश इति चा
नुदात्तं॥ विवेश इत्येतत्पदं सर्वानुदात्तं भवति॥

२ विचारे॥ आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं भवति २
भं त्यमक्षरं चास्य त्रिमात्रं भवति॥ यथा॥ विश्वं भुव
नमाविवेश॥ प७॥ आसीदिति चोत्तरं विचारे॥
तस्य चांत्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति॥ यथा॥ उपरि स्वि
दासी३त्॥ विचार इति किं मै का स्विदासीत्॥ प८॥
पूर्वमन्तोदात्तम्॥ आसीदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे
वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति॥ ने नाच चास्यान्तो
क्षरं न भवति॥ यथा॥ अधः स्विदासी३त्॥ प९॥ द्वयो

न्द्रसोमपूर्वपूषाग्निवायुषु देवताद्वंद्वे न इन्द्रसोमपू
र्वपूषाग्निवायुषु परतः तेषु अन्तोदात्तो न भवति ॥ द्विरुदा
त्तापवादः ॥ यथा ॥ इन्द्रापूष्णोः प्रियामभ्येति पाथः ॥ इन्द्रा
ग्न्योरनुज्ञातिमानन्तोषम् ॥ इन्द्रवायुभ्यां ॥ सोमपू
र्वम् ॥ आक्षः सोमापूष्णोः ॥ यथासंभवमुदाहरणानि ॥
॥५५॥ अग्निरैन्द्रे ॥ अग्निपूर्व ऐन्द्र उत्तरपदे देव
ताद्वन्द्वसमासे अन्तोदात्तो न भवति ॥ यथा ॥ अग्नीन्द्राभ्यां

॥५४॥ द्वंद्वे इन्द्रसोमपूर्वपूषाग्निवायुषु देवताच इं
द्रसोमपूर्वपूषाग्निवायुषु परतः तेषु अन्तोदात्तो न भवति ॥
द्विरुदात्तापवादः ॥ यथा ॥ इन्द्रापूष्णोः प्रियामभ्येति पाथः ॥
इन्द्राग्न्योरनुज्ञातिमनन्तोषम् ॥ इन्द्रवायुभ्यां ॥ सोम
पूर्वम् ॥ आक्षः सोमापूष्णोः ॥ यथासंभवमुदाहरणानि ॥
॥५५॥ अग्निरैन्द्रे ॥ अग्निपूर्व ऐन्द्र उत्तरपदे देवताद्व
न्द्वसमासे अन्तोदात्तो न भवति ॥ यथा ॥ अग्नीन्द्राभ्यां ॥५६॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऋवर्णाग्नि॥ ऋवर्णपूर्वस्य देसात उत्तरपदे द्वन्द्वसमासे
तो दान्तो न वाति॥ यथा॥ ऋक्सामाभ्यां॥ संतरन्ता॥५७॥
यतो गतौ॥ यत इत्ययं तस्य दं गतौ वर्त्तमानं तो दान्तो न
वति यथा॥ स्वर्यन्तो म्रियादिवत्॥ इराग ता विस्रस्य
तद्रुपं॥ गता विता॥ यतो ज्ञातः प्रजापतिः॥५८॥ पाया
विशः॥ पाय शब्दात् परो विश शब्दो अन्तो दान्तो न व
ति॥ यथा॥ पायविशो अस्यां उदन्यः॥ पायोदेति॥

इन्द्रदेवी विशः॥५९॥ आपकस्य मोर्वस्य पस्तिन्यः॥ आ
पकरो तत्पदं अयौमा उर्वशी अस्तिशब्दन्यः॥ परमन्तो
दान्तो न यति॥ अर्य्यमा॥ यथा॥ मानो मित्रो वरुणो अ
र्य्यमायुः॥ उर्वशी॥ यथा॥ उर्वश्यस्याप्सरसि॥ पदसंहि
तादाहरणं॥ अस्ति यथा॥ अथ स्मै तेव्रजने कृष्णमस्ति॥
आयास्नु॥ इतेन्य इति थि॥ अय श्रामेजरायेला॥६०॥
अस्य रोचनासो बोध्याने पारं पुरस्तारादिवः को ह्यत्वं

महीयईशाईशानेन्यः॥रोचना॥असौ॥बोधामे॥पारम्॥
पुरएतारः॥दिवः॥कः॥अहम्॥त्वम्॥महीम्॥यईशे॥ई
शानम्॥एतेभ्यः परः अस्यशब्दोअन्तोदात्तोभवति॥रो
चना॥यथा॥अन्तश्चरतिरोचनास्य॥असौ॥यथा॥अ
सावस्यपिता॥बोधामे॥यथा॥बोधामेअस्य॥पारम्॥
यथा॥तमसस्पारमस्य॥पुरएतारः॥यथा॥पुरएतारो
अस्य॥दिवः॥यथा॥दिवोअस्यपृष्ठम्॥कः॥यथा॥को

अस्यवेदभुवनस्यनाभिम्॥अहम्॥यथा॥वेदाहमस्य
भुवनस्यनाभिम्॥त्वम्॥यथा॥यईशेअस्यद्विपदः॥ई
शानम्॥ईशानमस्यजगतः॥द्युम्ने॥प्रत्नोयज्ञस्यहवि
षः प[illegible]स्पार्तमघोयजमानस्यहातुरस्याजरासालो
कः॥इत्येतेषुचप्रत्ययेअस्यशब्दोअन्तोदात्तोभवति॥
प्रत्नो॥यथा॥अस्यप्रत्नामनुद्युतम्॥यज्ञस्य॥यथा॥
आ[illegible]यज्ञस्याध्वरः॥हविषः॥यथा॥अस्यहविषस्त्मनायजा

पाहि॥यथा॥सुमना अस्य पाहि॥इत्॥यथा॥अस्य दिन्द्रो
वावृधे॥पातम्॥यथा॥अस्य पात धियेषिता॥मध्वः॥यथा॥
अस्य मध्वः पिबत॥यजमानस्य॥यथा॥अस्य यजमान
वीरः॥होतुः॥यथा॥अस्य होतुः प्रदिश्य तस्य॥अजरासः॥
यथा॥अस्याजरासः॥लोकः॥यथा॥अस्य लोकः सुतो
वतः॥६२॥अनुदात्तमन्यत्॥अस्य स्वेतस्पदमुदन्य
दनुदात्तं भवति॥यथा॥षडस्या वेष्ठाः॥अनुदात्तमस्य॥

पूर्वयानन्वादेशाद्यस्य वायम्प्रपत्तः॥६३॥पक्षी हस्वा
न्तौदात्ता आदिर्वा॥पक्षिशब्दस्य हस्वस्य चान्तौदात्तो
भवति॥आदिर्वोदात्तो भवति॥स्वरविकल्पः॥यथा॥
पचनाक्षी॥पुष्कल्लं हसाम॥६४॥वृद्धं वृद्धिः॥वृद्धं व
पचनाक्षी॥पुष्कल्लं हसाम॥६४॥ ॥आनंदपुरवास्तव्यानंद
द्विविरत्युक्तार्थः॥६५॥ ॥आनंदपुरवास्तव्यानंद
पुत्रोटसातऊअटस्य कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये हितो
यो ध्यायः॥१२॥६०॥ ॥स्वरसंस्कारयोर्द्वादशो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यम इति प्रतिज्ञातम्॥ तच्च प्रथमाध्यायस्वरसंस्कारयो
रेवाङ्गभूताः संज्ञापरिभाषा॥ उक्तो द्वितीये स्वरः॥ अधुनान्त
रः प्राप्तः संस्कारो विधीयते॥ लोपागमवर्णविकारप्र
कृतिभावलक्षणः संहितायां संहितामित्यधिकारः
आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः॥
संहितायामित्येवं वेदितव्यम्॥ वक्ष्यति च॥ उदात्ता
न्नेलोपम्॥ उत्॥ असमानेन॥ सकारलोपः॥ उक्तानां नतज्ञसादि
शतः॥१॥

अर्थः पदम्॥ संहितालक्षणमुक्तम्॥ वर्णानामेकप्राण
योगः संहिता॥ अधुना पदलक्षणमुच्यते॥ अर्था
भिधायि पदम्॥ पठ्यते॥ ज्ञायते॥ गम्यते॥ अनेना
६२ र्थ इति पदम्॥ एवं निपातस्य अनर्थकस्य पदसं १५
ज्ञा न प्राप्नोति॥ नैष दोषः॥ उपरिष्टादर्थनेदनिबन्ध
नं पदचतुष्टयं वक्ष्यति॥ तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्य
ति॥ यथा॥ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सत्याभिधायकत्वान्निपाताः पदपूरणा इति॥ सूत्र
कारस्यायमभिप्रायः॥ पदप्रतिरूपकस्यैपदावय
वस्य पदसंज्ञा मा भूदिति यथा अहरहः॥ इह च पदसंज्ञा
यथा स्यात्॥ गोभ्यां ते तकायगो चातम्॥ इह मा
भूत्॥ साधूनःश्रमे॥ २॥ पदान्तपदाद्योः संधिः॥
यः कश्चिदिह संधिरुच्यते स सर्वः पदान्तपदाद्योर्वे
दितव्यः॥ ते च त्रयो भवंति॥ स्वरयोर्व्यञ्जनयोस्स्वरव्य

ञ्जनयोश्चाद्विप्रकारास्स्वराः पूर्वं भवंति पश्चाद्व्यञ्जनानि व्य
ञ्जनानि च पूर्वाणि पश्चात्स्वर इति॥ स्वरयोर्भवति॥ यथा॥
आ॥ इदम्॥ एदम्॥ घरुणा॥ इह॥ घरुणेह॥ व्यञ्जनयोर्भ
वति यथा॥ सम्॥ योभिः॥ सम्॥ वपाभिः॥ संयोभिः॥ संवपा
भिः॥ स्वरपूर्वो भवति॥ यथा॥ इषे त्वा॥ ऊर्जे त्वा॥ व्यञ्जन
पूर्वो भवति॥ यथा॥ उत्॥ एनम्॥ उदेनम्॥ परिभाषा
सूत्रमेतत्॥ ३॥ न परकालः पूर्वकाले पुनः॥ ह्यन्तराः का

लोप इति वक्ष्यति॥ तत्रयः॥ परकालः सन्धिः स पूर्वकाले
संधौ पुनः प्राप्नोति॥ असिद्धो भवति॥ यथा॥ अकारोपधो
यकारमिति नकारस्याकारोपधस्य यथा विहितः स्वरे
प्रत्यये॥ यथा॥ महाँ इन्द्र इति॥ यथा॥ कण्ठ्यः पूर्वोपधो
रमिति इति॥ अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो
विहितः स्वरे प्रत्यये यथा॥ या अपचीरिति॥ ततो हि शब्दा
स्पर्शलक्षणानुत्तमः॥ यवयोः पदान्तयोः॥ स्वरमध्ये लोप इति॥

ततो यलोपवृत्तिर्हि भवति पूर्वशास्त्रं पुनः प्रवर्तते॥ कण्ठ्या
द्विवर्णीयकारम्॥ उवर्णा उकार इति तत्प्रवर्तमानं निषि
ध्यत इति सूत्रार्थः॥ ५३॥ संतराः कालाः॥ हिकारो अंतरा
येषां संधिकालानां ते संतराः कालशब्दस्थानपर्यायः॥
उक्तमुदाहरणम्॥ ५४॥ विसर्जनीयः॥ विसर्जनीयसंधि
रधिकृत सूत्रार्थः॥ ५५॥ चछयोः शम्॥ चछकारयो
परयोः विसर्जनीयः शकारमापद्यते॥ चकारे भवति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

याथा॥ वाज॥ वा॥ वाजश्च॥ छकारं भवति॥ यथा॥
अस्त्रिवयः॥ छन्दः॥ अस्त्रिवयश्छंदः॥ ७॥ तथयोसम्
तकारथकारयोः परयो विसर्जनीयः॥ सकारमापद्य
ते॥ तकारं भवति॥ यथा॥ आखुः ते॥ आखुस्तेपशुः॥
नमः॥ ते॥ नमस्ते॥ विसर्जनीय थकारसंधिस्तनधि
यत एव॥ अतोरूपोदाहरणं दीयते॥ यथा॥ कः॥ थकाः
रः॥ कस्थकारः॥ ८॥ प्रत्ययसवर्णम्मुदिशाकटायनः॥

शषसानुसन्नकारउत्तमाः॥ मुसंज्ञकाषुरमेतेषुपर
सवर्णं विसर्जनीयमापद्यते॥ शाकटायनाचार्यस्य
मतेन॥ यथा॥ आभुः शिशानः॥ आभुश्शिशानः॥
अदितिः षोडशाक्षरेण॥ अदितिष्षोडशाक्षरेण॥
देवोवः सविता॥ देवोवस्सविता॥ ७॥ अविकारं
शाकल्यः शषसेषु॥ विसर्जनीयस्य विकारंनमन्य
ते॥ शाकल्यः॥ शषशषुपरमेतेषु॥ यथा॥ आभुः शिशानः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आप्नुः॥ शीघ्रानः॥ अदितिः॥ षोडशाक्षरेण॥ अदितिः
षोडशाक्षरेण॥ देवोवः सविता॥ देवोवः सविता॥ १०॥
प्रत्यस्या कखयोः पफयोश्च॥ प्रत्यस्या विसर्जनीयमन्य
ते कखयोः पफयोः परभूतयोः शाकल्यः॥ यथा॥ कख
योर्भवति॥ सवितुः प्रसवा॥ सवितः प्रसवा॥ याः फ
लिनीः॥ याः फलिनीः॥ कखयोः पफयोश्चेत्युप
क्तानास्वरयामुत्तरार्थः॥ ११॥ जिह्वामूलीयो

पध्मानीयो शाकटायनः॥ जिह्वामूलीयोपध्मानि
यो विसर्जनीय आपद्येते॥ यथासंख्यं॥ कखयोर्जि
ह्वामूलीयमापद्यते॥ पफयोरुपध्मानीयं शाकटा
यनस्याचार्यस्य मतेन॥ यथा॥ विष्णोः क्रमः॥ ततः
खनेम॥ वसोः पवित्रम्॥ याः फलिनीः॥ १२॥ ल्व
दितिस्परे॥ ऊष्मसंज्ञकाः शषसाः॥ ऊष्मसंज्ञकौ बौहो
प्रथमो शषसाश्च॥ तत्र शषशाषु प्रत्ययेषु सवर्णो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विसर्ज्जनीयसंधिरुक्तः॥अत इद्दशेवजिसंज्ञकाग्र
ह्यन्तो॥लुकूलुप्यते विसर्ज्जनीयो नुसंज्ञके जि स्परे
परतः॥यथा॥अन्धः॥स्थ॥अन्धस्थ॥स्थलिभिः॥
स्थालीः॥स्थालिनिस्थाली॥मुदिजि सर इतिकिं॥
अरिष्टनेमिः स्वस्ति॥१३॥उपवसनेपीवः॥उपवस
नेप्रत्ययेपीवशब्दसंबंधी विसर्ज्जनीयो लुप्यते॥
यथा॥पीवः उपवसनानाम्॥पीवोपवसनानाम्॥१४॥

सऽ॰षधीनयोः॥स्वपदसंबंधी विसर्ज्जनीय ओ॰
षधी इन इत्येतयोः प्रत्यययोर्लुप्यते॥ओ॰षधीः॥
यथा॥सोषधीर्नुरेरुध्यसे॥इन॥यथा॥सेमान्नो
हव्यदातिम्॥१५॥व्यञ्जने च॥व्यञ्जने च परे स्वप
दसंबंधी विसर्ज्जनीयो लुप्यते॥यथा॥सः॥नः॥सं
नः॥सः॥जायसे॥स जायसे मथ्यमानः॥व्यंजन
इति किम्॥सः॥अग्निः॥सोऽअग्निः॥१६॥स्य एष च॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यरषपदयोः संबंधी विसर्जनीयो लुप्यते ॥ व्यञ्जने
न मात्रे ॥ यथा ॥ स्यः ॥ राष्यः ॥ एष स्यराष्यः ॥ स्यः ॥
वाजी ॥ एष स्य वाजी ॥ एषः ॥ यथा ॥ एषः ॥ छागः ॥
एष छागः ॥ १७ ॥ निशब्दो बहुलं ॥ निशब्दः पदान्ती
यो बहुलं लुप्यते ॥ स्फूर्जा ॥ स्फूर्जा इति प्राप्ते ॥ यथा ॥
चत्वारि शृङ्गा त्रयः ॥ पदानी इति प्राप्ते ॥ यथा त्रीणि पदा ॥
चत्वारि ... क्वचिन्न च लोपो भवति ॥ नामानि यथा ॥
बहुलं महासा ...

एतानि अन्येन नामानि ॥ क्वचित् त्या इकारमात्रस्य भव
ति ॥ यथा ॥ रमन्त्सादयानि ॥ नकारस्य न भवति ॥ प
था ॥ ई कर्त्तारममघ रस्य ॥ निः कर्त्तारमघरमिति
इति प्राप्ते ॥ इत्थं नुतपदाद्यन्ता ताः सर्वे बहुलग
हणात् ॥ १८ ॥ अनित्ता व ध्यायो ॥ अस्मिन्नध्याय प्रो
क्ताः पद आगमा विकाराश्च वक्ष्यंति ॥ ते अनित्ता
इति कारणा [illegible] पर त्रा वक्ष्यते न भवंति तिस्रः त्रार्थः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथा॥श्रेयस्कांरे॥श्रेयः करेति॥चक्षुष्या॥चक्षुः पा
इति॥रचर्षीभूः॥स्वः साभितिभूर्णीहो॥धूः सहाविति॥
कूडमः दुर्दमइति॥वनर्षदः॥वेनसदइति॥अवर
स्पशाय॥अवरपरायेति॥स्रुंश्चुआ॥स्रुचेंदेति॥दुदुक्षन्दा
दधक्षन्निति॥सुषाव॥सुसावेति॥पुरिषवाहसः॥
पुरिषवाहनइति॥मामहानः॥ममहानइति॥व्रिलु
माङ्॥इव॥वृषिमानिवति॥अध्यायशेषइतिकिं॥

तवसारमितितवः॥तरम्॥अत्रेतिकरणेपर
त्रावस्थितेसकारोविधतस्येव॥अस्यविधेः पर
त्वात्॥१७॥इतिचर्चायाम्॥इतिकरणात्पर
तोयःपुनः॥परवचनेतच्चर्चीशब्देनोच्यते॥तच्चे
इतिवत्॥इतावितियथा॥इतिकरणेपरत्रावस्थि
तेआगमेविराश्चनभवति॥यथा॥यः॥करा॥श्रे
चक्षुः॥पाः॥स्वः॥साम्॥धूः॥सहो॥दुः॥दमः॥वना॥यः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अ वर॥ पराय॥ सूचेद्र॥ दुन्दुभ्यन्॥ स्तसा वा पुरीष
वाहनः॥ नमहानः॥ वृष्टिमान्॥ इवा॥ र वे ध्याहलो
पागमविकारस्य प्रयोग इति करणे यथा॥ अवर्ग स्त
चर्चायामिति न चोपदिश्यते॥२०॥ ककार प्रकारयोः
सकारस्य विसर्जनीयोऽभिव्यक्तः॥ स यथा दिक्षु
ककारप्रकारयोः प्रत्यययोः सकारमापद्यते॥ यद्यप्यना
विशेषणः सकारः उक्तस्तथापि करन्यपूर्वस्यैव स
कारः॥ अकारन्यपूर्वस्य तु षकारोऽभिधेय॥ यतः॥

रुचीश्चक्षुषोः सकारमिति॥ अकरन्यपूर्वस्य सकारं वि
दधाति॥ अतोऽकरन्यपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्ची
यते॥२१॥ नाध्यपद्यः षकारः॥ न अयुक्तरो विसर्जनी
यः षकारमापद्यते॥ ककारपकारप्रत्यययोः करथ्या
तोरस्य तु सकारस्य वा॥ एतयोरुदाहरणानि॥ अग्नेस्तन
सूत्रेद्भिरुव्या॥ नि॥ अग्निकारस्तूचमेतत्॥२२॥ अथ वि
न्निरिडः इडायावसतिर्बभरिवः॥ आवि॥ नि॥ इडः॥ इडायाः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वसतिः॥ वरिवः॥ इत्येतेषां संधिविसर्जनीयः स
कारं षकारं च आपद्यते॥ यथा॥ योगे ककारं पकारयोः
प्रत्यययोः॥ यथा॥ अविः॥ आविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने॥
निः॥ यथा॥ अंबनिष्परसः॥ इडः॥ यथा॥ इडस्पदे॥ इ
डायाः॥ यथा॥ इडायास्पदमसि॥ वसतिः॥ यथा॥ प
रोवो वसतिष्कृता॥ वरिवः॥ यथा॥ अग्निर्वरिवस्कृणो
तु॥ २३॥ दिवोऽककुत्सन्धियोः॥ दिव इत्येतस्य संबंधी

विसर्जनीयः॥ स्कारमापद्यते॥ ककुत्सन्धिशब्दौ वर्जयित्वा॥
दिवः॥ यथा॥ दिवस्पृथिव्याः॥ दिवस्पृष्ठे व्याचरन्तं॥ अककुत्सन्धि
योरिति किम्॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्॥ दिवः॥ पृथिव्याः॥ प
र्यावः॥ २४॥ रायः सहसः पोषपुत्रयोः॥ रायः सहस इत्येतौ
विसर्जनीयौ सकारमापद्यते॥ यथासंख्यं पोषपुत्रयोः पर
योः॥ रायः॥ यथा॥ रायस्पोषेण॥ सहसः॥ यथा॥ सहसस्पुत्रो॥
२५॥ तमसोऽपरस्मात्॥ तमस इत्ययं विसर्जनीयः सका
रमापद्यते॥ परस्मात् पदं वर्जयित्वा॥ तमसस्पारमस्य॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अपरस्मादिति किं॥ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥२६॥ तप
सस्पृष्टिव्योः॥ तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृष्टिव्योः प्रत्यये स
कारमापद्यते॥ यथा॥ ध्वर्ताद्दिवो विभाति तपसस्पृष्टिव्या॥
२७॥ अध्वनो रजसो रिषः स्पृशः पातौ॥ अध्वनः॥ रजसः॥
रिषः॥ स्पृशः॥ पृष्ठे ते विसर्जनीयाः पातौ सकारमापद्यन्ते॥ अ
ध्वनः॥ यथा॥ अध्वनः पातु॥ पूषाध्वनस्पातु॥ रजसः॥ य
था॥ रजसः पाति॥ रजस्पा र्यतौ॥ रिषा॥ यथा॥ रिषः पातु॥

रिषस्पातु नस्सुम्न॥ पाता विति चात्रग्रहणं॥ अतद्दापि न
वति॥ देवरिषस्पाहि॥ स्पृशः पाहि॥ सडस्पृशस्पाहि॥२८॥
अध्वनस्कुर्विति च॥ अध्वन इत्यस्य विसर्जनीयः कुरुष
स्मिंश्च पदे सकारमापद्यते॥ यथा॥ श्रेयः॥ करः॥ श्रेयस्क
र॥ भूयः॥ करः॥ भूयस्कर॥ आयुः॥ पाः॥ आयुष्पाः॥२९॥ प
राचवसाने॥ अवसानस्थिते परे रतस्मिन्पदे अध्वसान
परस्संपूर्वो विसर्जनीयः॥ सकारमापद्यते॥ ३०॥ सम्ध्यय॥
पाद्यादि वउं सन्ध्य यस्पारे अवसान इति किं॥ तमग्ने हेडः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परितेवनन्त्युः॥ रुचः॥ कथि कम रुच्चिषु॥ कविः॥ करतु॥
रुच्चि॥ एतेषु प्रत्ययेषु॥ अव्यक्तनपदसंबंधी विसर्जनी
यः सकारं षकारं वापद्यते॥ कविः॥ यथा॥ वस्तु कविः॥
करतु॥ यथा॥ वस्य सस्कर तु॥ रुच्चि॥ याथा॥ प्रबुधे
नः पुनस्त्वचि॥ ३२॥ रुषीस्त्र रुच्चौ सकारं तु॥ रुचौ
च प्रत्यये रुचोभिरित्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते॥
यथा॥ रुचिः रुच्चि॥ रुचिस्त्वचि॥ ननु [illegible] धिः करत्व

विधिनोऽरुचौ सकारः प्राप्तः [illegible] केन न
ते नसत्वे प्रक्रियते एव तर्हि कराद्यापद्येष कारोऽभिप्रे
तः समानादिति सकारवचनं एकस्माच्च द्वाप कादि
करोऽपद्यः षकारमापद्यते इत्येते [illegible] तदध्य
वस्यानः॥ ३३॥ सदाघोनमस्त्वंतोऽपि पथ्येषु॥ सदं
घोः॥ नमः॥ एतेषां संबंधी विसर्जनीयो यथा संख्यं
क्रांतः पितापथ्ये इत्येतेषु सकारं मापद्यते॥ सदः॥ यथा॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

येषामक्षुसदस्हतं उपहूतायोबाता नमः यथा वि+
श्चाय्ः शर्म्मसप्रथा नमस्यध्ये ३४ पतितालव्यस्वरोदये
पतिशब्दे तालव्यस्वरोदयेऽपश्यतनसे बेचीविसर्ज्जनीयः
सकारमापद्यते यथा वाचः पतिम् वाचस्पतिन् ब्र
सणः पते ब्रह्मस्पते वाचः पतये वाचस्पतये ३५ प
देच पतिशब्दे चपदेपत अवति नपदावयवे यथा
वाचः पतिम् वाचस्पतिम् पद इति किं यत्ताजातः

प्रजापतिः परमेष्ठ्यभिचीतः प्रजापतिः ३६ नपरुषः परुषा
परुष इत्यये विसर्ज्जनीयः परुषिप्रत्ययेनसकारमापद्यते
यथा परुषः परुषस्परि समानपदेचेतिप्राप्तस्यप्रतिषेधः
३७ वाजपतिर्वासरदिधिषुरन्तः पर्शव्येनान्तः पार्श्व्यमि
ति च वाजपतिः वासः रदिधिषुः अंतः पर्शव्येन अंतः
पार्श्व्यम् एतेविसर्ज्जनीया यथाप्राप्तंनमस्कारषकारवाप
द्यंते वाजपतिः यथा वाजपतिः कविः कविः करत्स्वधि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्षितिप्राप्ते॥ वासः॥ यथा॥ वासः पल्पूलीम्॥ रदिधिषुः॥ यथा॥
रदिधिषुः पतिं॥ समानपदे चेत्पूर्वयोः प्राप्तिः॥ अंतः प[illegible]र्शो
न॥ यथा॥ अन्तःपर्शव्येनोग्रम्॥ अन्तःपार्श्व्यम्॥ यथा॥ अंतः
पा[illegible] महादेवस्य॥ २८॥ अन्हः पातौ रेफे॥ अन्हरित्ययं वि
सर्जनीयः पतिशब्दे रेफमापद्यते॥ यथा॥ अहर्पतये स्वाहा॥
समानपदे इति प्राप्ते सकारे तदपवादो रेफः॥ २९॥ परश्च
मूर्धन्यम्॥ इत उत्तरं लोपागमवर्णविकारान्वक्ष्यामः॥
तेतावद्भविष्यति॥ परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते॥ अधिका

रस्तूच्यमेतान्॥ ४०॥ स्वर्द्धमाऽसहयोः॥ स्वः॥ ध्रूः॥ इतो विस
र्जनीयो रेफमापद्यते॥ यथास्वर्॥ साम्॥ सह इत्येतयोः प्रत्य
ययोः परश्च मूर्धन्यम्॥ स्वः॥ यथा॥ स्वः साम्॥ स्वर्षाम सो॥ ध्रूः॥
यथा॥ ध्रूः॥ सहो॥ ध्रूर्षाहो ज्युज्येथाम्॥ ४१॥ उकारे दुर्दा दुरि
त्ययं विसर्जनीयं ऊकारमापद्यते॥ दकारे प्रत्यये॥ ऊकारात्प
रश्च मूर्धन्यमापद्यते॥ यथा॥ दुः दभः॥ दूडभो रथः॥ ४२॥
नाशे च॥ नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय ऊकारमाप
द्यते॥ परश्च ऊकारात् मूर्धन्यमापद्यते॥ यथा॥ दूणाशः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्ययमुदाहरणम्॥४३॥पुरोदाशः॥पुरडस्ययम्विसर्जनीयोदा
शोप्रत्यये उकारमापद्यते परस्य मूर्द्धन्यम्॥अत्ररूपसिद्धिः॥
विसर्जनीयादेशस्य उकारस्य च अकारस्य च॥उवर्णे अका
रमिति॥एकादेश ओकारस्ततः परस्य दकारस्य डकारः॥यथा॥
॥पुरोडाशो हविष्या॥४४॥अनसो वाहौ सकारो डकारम्॥अ
नसशब्दस्य सान्तस्य वहे प्रत्यये सकारो डकारमापद्यते॥
यथा॥अनसः॥वाहम्॥अनड्वाहमन्यान्नामरे॥४५॥
ओकारमितः सिध्यतौ सोपधः॥इतः शब्दस्य विस

र्जनीय उपधासहितः ओकारमापद्यते सिध्यतौ प्रत्यये
यथा॥इतः सिध्यत इतो षिध्यतात्सूतम्॥४६॥षड्दशनयोः सं
ख्यावयोर्थयोश्च॥षडित्येतस्य शब्दस्य शब्दादन्त्यो वर्णः सोप
ध ओकारमापद्यते दशादन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यम्
संख्यावयस्योरभिधायकयोः॥षट् दश षोडशा इमे षट्
दन्तो अस्येति षोडन्तः॥एतच्च शिष्यव्युत्पादनार्थम्॥नहि
संहितायामुदाहरणं लभ्यते॥४७॥त आचार्यनाड
स्वरात्॥आचार्यात्परस्तकारः परस्य मूर्द्धन्यमापद्यते

सचेदाद्याशब्दो न भवत्याऽम्बरशब्दात् परः यथा दारु आ
घाटः कालकादार्घाघाटः अनाऽम्बरादिति किं शब्दाय
उम्बराघाटम् ॥४८॥ वनसदो वेटोरेफेण वनसदः सद
शब्दप्रत्यये रेफेण व्यवधीयते सचेद्द्रुनशब्दो वेटुशब्दा
त्परो न भवति यथा वनसदः वनर्षदो वायवः अवेटिति
किम् बर्हिषदे वेटू द्रुनसदे ॥४९॥ पत्यो च सकारेण पति
शब्दे प्रत्यये च वनशब्दः सकारेण व्यवधीयते यथा वन
स्पतिः स विसादेव ॥५०॥ ऋता वरो च पतिपरयोः ऋता

अवरशब्दो च सकारेण व्यवधीयते यथासंख्यं पतिपरयोः
प्रत्यययोः यथा ऋतपते ऋतस्पते अनपराय अवरः
स्पराय शब्दयोः ॥५१॥ तद्बृहतोः करपत्योः सलोपश्च तत् बृ
हत् प्रतो शब्दौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोः [redacted] यथासंख्यं स यथा॰
कारेण व्यवधीयते तकारलोपः यथा तत् करात् तस्क
रः उत बृहत् पतिः बृहस्पतिः ॥५२॥ परि वृते षकारेण
परिशब्दे तस्य पदे वृतप्रत्यये षकारेण व्यवधीयते परिवृताः
परिष्कृताः शुक्रः ॥५३॥ चन्द्रे सश्चकारेण चन्द्रप्रत्यये
यथा

शुक्लः शकारेणाभिधीयते॥ यथा शु... स॥ ५४ उदुधु
क्षन्धोदकारम्। उदुधक्षन्नित्यस्य धकारो दकारमापद्यते॥ यथा
उधक्षन्। उदुक्षन्॥ ५५ नामिभ्यः सः षः समानपदे अकारो
नवीरेफवर्त्तं नामिभ्य उत्तरः सकारः षकारमापद्यते॥ एकपद
स्थौ चेन्नाविसकारौ भवतः॥ यथा गोस्थाने ... ज्यगाष्ठा
नम्। परमेष्ठी परमेष्ठाभिधीतः॥ स साव सषावसीन
म्। सीसधाम सीषधामेत्यत्र नामिभ्य इति किं॥ ...वसद
न्यो समानपद इति किम्॥ विसीमतः स रुचः॥ ५६॥ अ

नुस्वारान्तात पूर्वात्॥ अनुस्वाराच्च परः सकारः षकारमापद्यते॥ ये
तस्पूर्वात्॥ ... यथा तपूंषि अग्ने पुरोडाशो हवींषि
ष्या॥ तत्पूर्वादिति किम्॥ उत्सव ... नाम्नां ... इति॥
५७॥ करेफाभ्यां च॥ ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमा
पद्यते॥ ककाराद्भवति॥ यथा दिक्षु॥ ... रुद्रा उत्तिता दिक्षु॥
ऋक्षु॥ ... रेफाद्भवति॥ यथा गीः षु गीर्षु॥ धूर्षु॥ ...
र्षु॥ नन्वेवं च यत्र पदकारोऽन्यथा सूत्रपदं करोति॥ तत्र यथा चा
र्वसंहिता तत्रैव ... लक्षणं कर्तुं युज्यते॥ यथा॥ स सावा॥ सषाव॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यत्र तु पदकारस्य आर्षीया असंहितायाः एकवाक्यत्वं तत्र
लक्षणं न घटते। व्याकरणस्य स विषयः। एवमेव यदि ना
मप्रसंगमुपजीवदाचार्यैः शाकल्य व्युत्पत्त्यर्थं कश्चिद्व्याकर
णलक्षणम् इह शङ्कितः एवं संहितायामविद्यमानेषु षोड
शादिषु द्रष्टव्यम् अकथा यथा॥५८॥ मस्थाला स्यस्य न ध्वाद
शाभ्या उक्तोदेहारस्य मसाहरणं। तु व्याहारस्य फलाहरणम्।
एवमेव तदपि एवं च वक्तव्यम्॥ अदोष एवेति॥५९॥ नेः सीदतेः।
नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते॥ निसीदा बर्हि

र्निषीद॥ असमानपदार्थमारंभः॥६०॥ सस्वादः च॥ नेः परस्य
स्वादेशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते यथा॥ नि सस्वादानि
ष्वादध्वं तत्र तु असमानपदार्थमारंभः॥६१॥ उकारात् उ
कारान्तपदात्परः स्तुककारः षकारमापद्यते। यथा। नो स्तु मोषु
णः॥६२॥ ऋकारात् एकवर्णपदमपदृष्टमित्यत्र ऋकारा
द्योदेवकसत्परः सुसेकारः षकारमापद्यते। यथा। ऊर्ध्व
ऊर्ध्व ऊषुणः॥६३॥ अभेश्च अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः
षकारमापद्यते। यथा अभि स्तु नः। अभीषुणः॥६४॥ परेश्च्यते॥

परेरुपसर्गात्परः सिच्यते सकारः षकारमापद्यते ॥ यथा
परि षिञ्चति परिषिंचति ॥८६॥ अभेः ॥ अभेरुपसर्गादुत्तरः
सकारः षकारमापद्यते ॥ संहितायां ॥ यथा ॥ अभि ॥ सिञ्चा
मि ॥ अभिषिञ्चामि ॥८७॥ अव्यवहितोपि अकारव्यवहितो
पि अभेरुपसर्गादुत्तरः सिंचते सकारः ॥ षकारमापद्यते
संहितायां ॥ यथा अभ्यषिंचन् ॥८८॥ वेर्युदयः ॥ वेरुपस
र्गात्परः यकारोदयः सकारः षकारमापद्यते ॥ वि स्या
मि ॥ विष्यामि ॥ युजानमध्यात् यकारोदय इति किं विस्वः

पशव्यं तरिष्वं ॥८९॥ हेर्मयोदयः ॥ हिशब्दादुत्तरो यः सकारो मका
रोदयस्थकारोदयो वा षकारमापद्यते संहितायां ॥ मकारो
दयः ॥ यथा हि स्म ॥ अस्ति हि ष्मा ते ॥ थकारोदयो यथा हि स्थ
आपो हि ष्ठा मयोभुवः ॥९०॥ द्यवेश्च ॥ द्यविशब्दात्परः सकार
स्थकारोदय षकारमापद्यते संहितायां ॥ यथा द्यवि स्थ
यउपरविष्ठ ॥९१॥ नेस्सात्तनोः ॥ नेरुपसर्गात्सरयोस्सत्तनो
र्धात्वोः सकारः षकारमापद्यते संहितायां ॥ यथा निः स्सा
पतम् ॥ निस्सायतां ॥ नि सनिहि ॥ निष्टनिहि ॥९२॥ तत्पो ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्राति॰

तानश्च इत्येतस्मिन्नुत्तरे निरुपसर्गसंबंधी विसर्जनीयस्स
कारः षकारमापद्यते ॥ यथा नि ॥ तानश्चतुः ॥ स्वधायामिष्टं ताश्चतुः ॥
॥ ७१ ॥ अनोः स्तुवन्त्यां ॥ अनोरुपसर्गात्परः स्तुवंतिसकारः षका
रमापद्यते ॥ अनु ॥ स्तुवंति ॥ अनुष्टुवंति पूर्वथा ॥ ७२ ॥ दुःष्वप्न्यम् ॥
॥ निपातनस्सूत्रमेतत् ॥ भाविन्यउत्तरस्य सकारस्य षत्वमुक्तं
समानपदे ॥ इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति ॥ अ
तः षत्वं निपात्यते संहितायां ॥ यथा ॥ दुःस्वप्नं ॥ दुःष्वप्न्यं सु
व ॥ ७३ ॥ वन्दारुर्माकिः ॥ वन्दारुः ॥ माकिः ॥ अनयोर्विसर्ज

नीयस्य सकार उक्तः तस्यैव षत्वं ॥ यथा ॥ वन्दारु ॥ ते ॥ वंदारु
ष्टेतन्वम् ॥ माकिः ॥ ते ॥ माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ७४ ॥ सहेः
३ना पृतनायाः ॥ एतादपि निपातनस्सूत्रं ॥ अनभिपूर्वस्य षकारो न प्रा
प्नोति ॥ स निपात्यते ॥ यथा ॥ पृतना ॥ सहाय ॥ पृतनाषाह्याय ॥
॥ ७५ ॥ सधिचिरंहुरादितिः ॥ सधिः ॥ अंहुः ॥ अदितिः ॥ एता
वां विसर्जनीयस्य सकारः षकारमापद्यते ॥ संहितायां ॥ यथा ॥
सधिः ॥ ते ॥ सधिष्ट्वं सोषधीः ॥ अंहुः ॥ ते ॥ अंहुष्टे देव ॥
अदितिः ॥ त्वा ॥ अदितिष्ट्वा ॥ ७६ ॥ वायुरश्च न ... र का ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वायुः ॥ अग्निः ॥ अग्नेः ॥ एतेषां विसर्जनीयसकारः षकारमाप
द्यते ॥ ककाराक्षरप्रत्यये ॥ वायुः ॥ ते ॥ वायुष्टेऽधिपतिः ॥ अग्निः ॥
ते ॥ अग्निष्टेऽधिपतिः ॥ अग्नेः ॥ त्वा ॥ अग्नेष्ट्वा तेजसा ॥ क का
रे इति किं ॥ अग्निस्तिग्मेन ॥ अग्नेस्तनूः ॥ ७७ ॥ सकारपरे
च सकारः परो यस्मादेकाक्षरस्ततो रोः ॥ तस्मिन्नेकाक्ष
रे च शब्दादयस्तनपदसंबंधी विसर्जनीयसकारः षका
रमापद्यते ॥ संहितायां ॥ यथा बृहस्पतिः ॥ त्वा ॥ बृहस्पति
ष्ट्वा सुम्ने ॥ सकारपर इति किं ॥ विस्रसा कमता मरु सवितुस्त्वा ॥ ७८

मात्रेभिरर्चिभिः पायुभिर्वरूत्रीः ॥ मातृभिः अर्चिभिः
पायुभिः वरूत्रीः एतेषां च पदानां च विसर्जनीयसकारः
षकारमापद्यते संहितायां ककाराक्षरे प्रत्यये मातृभिः
यथा मातृभिः त्वम् मातृभिष्ट्वम् वरूत्रीः यथा
वरूत्रीः त्वा वरूत्रीष्ट्वा ॥ ७९ ॥ आत्तयोर्मूर्द्धन्य ष
कारात्परः तकारथकारौ मूर्द्धन्यमापद्यते विकारीय
व्यासन्तमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य टकारः
थकारस्य ठकारः यथा वरूत्रीष्ट्वा आरभे स्थः ॥ ८० ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रकृत्या नानापदस्थेन ककारः इत उत्तरं प्रकृत्याकरोमि घिष्य
ति समानपदस्थः नानापदस्थस्तु यः प्रकृतिभावः स तत्का
र्ये प्रत्येतव्यः अपवादसूत्रमेतत् ७९ अनुसंतनोतु बृह
स्पतेस्तस्य सुसमिद्धाय सुदृशमभिसत्वाभिसंविशंतु सु
सस्या अतिस्थूलं मुसले पत्नीसंयाजान् अनुस्थूलानि सं+
क्रोदिषि स्थशाहृदि स्थशोः सी सीकृष्णमयोः सी
प्रोति निदिः सीसेन सीसाः सी समनुक्रान्तो सानेप्रति

सदृशः तिस्र इक्षास्वश्च नु षिद्धिः शान्त्र एतस्य सकारः प्रकृत्या भवति स
कारः षकारं प्राप्नोति स नेषिद्ध्यत इति सूत्रार्थः अनुसंतनोतु यथा
इदमेव कर्म्म देवी ये पञ्चोऽनुसंतनोतु बृहस्पतिः तस्य यथा बृह
स्पतिम्रुतस्य देवाः सुसमिद्धाय यथा सुसमिद्धाय शोचिषे सुसंदृशं
यथा सुसंदृशं त्वा अभिसत्वा यथा अभि स त्वाम होजाः अभ
विशंतु यथा देवा अभिसंविशंतु सुसस्याः यथा सुसस्याः कृषी+
स्कृधि अतिस्थूलम् यथा अतिस्थूलं चाति कृशम् मुसले
यथा उलूखले मुसले पत्नीसंयाजान् यथा शंयुना पत्नीसंयाजान्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रतुसस्थला यथा पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला अङ्गिरसः
यथा शोतिकक्षोऽङ्गिरसः। द्विविस्पृशा यथा ऋतादिविस्पृशा।
हृदिस्पृशं यथा भद्रं हृदिस्पृशं एतेषां पदानां सकारो भाव
परिहितो यस्तस्यानेन प्रकृतिभावः हिंसी यथा एनं हिंसीः।
अनुस्वाराच्च तस्य वादितिप्राप्तिः ऋक्सामयोः। यथा ऋक्
सामयोः शिल्पे। ऋक्सामाभ्यां यथा ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः।
करेफाभ्यां चेति प्राप्तिः इदमर्थं चेवनानापदस्थ नकार इति
स्वावयवः कृतः। अन्यथा तितिरि पदे सकारो न विद्यते।

इति मोहः स्यात्। सीसेन। यथा सीसेन तन्त्रं। सीसाः। यथा।
हरिताः सीसाः। सीसम्। यथा। सीसमभि। पञ्चसनि। यथा। प्र
जासनि पञ्चसानि। गोसनि। यथा। गोसनिः। प्रतिसद्ह्य। य
था। प्रतिसद्ह्य। प्रतिसद्वासः। यथा। प्रतिसद्वास एतन्।
चतुस्त्रिंशत्। यथा। चतुस्त्रिंशद्वाजिनः। नन्वत्रमादिस
र्जनीयव्यवहितस्तोमाबलार्थम्। यथा। चतुः। स्तोमः। चतुर्थत्व
ता तुष्टोमः॥८२॥ ऋकाररेफारुदयः। ऋकारोदये रेफोदयः।
आरुदयः सकारः प्रकृत्या भवति। ऋकारोदयः। यथा। नि
सृभिरस्तु। नकारे रेफोदयः। यथा। निरसृक्षमे। आरुदयः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रिया
अ० ३

प्राति०

यथा। वाचाविसर्ज्जी नम्रः॥८३॥ पृथिवीव्युपरि-चर्षणिशाकु
नियासिभ्यः। इत्येतेभ्यो नाभिभ्य उत्तरः सकारः षत्वमा
भवति संहितायां। पृथिवी। यथा। पृथिवीषदन्त्वा। दिवि।
यथा। दिविषदन्त्वा। उपरि। यथा। उपरिषदा दुवस्यन्तः। च
र्षणि। यथा। चर्षणीसहं। शकुनि। यथा। शकुनिसादेन।
यासि। यथा। अवयासिसीष्ठाः॥८४॥ ऋषरेभ्यो नकारो णा
कारं समानपदे। ऋकार रेफ षकारेभ्य उत्तरो नकारो णकारमा
पद्यते। समानपदे। ऋकाराद्भवति। यथा। नृणाम्। षका
राद्भवति। यथा। पूष्णः। मनीषाणां। रेफाद्भवति। यथा। पूर्णा॥

स्पीनां। एतेष्वेव नकारा ऋकार षकार रेफेभ्य उत्तर सन्तो
णकारा भवति। अयं तावत्सूत्रार्थो व्याकारस्य। विषयोपदर्शना
र्थं क्रियते॥८५॥ स्वर यव हकुपेष्वा। स्वरै यकार वकार हका
रैः कवर्गपवर्गाभ्यां च व्यवहितो नकारः ऋषकाररेफेभ्य उत्त
रो णकारमापद्यते। संहितायां। यथा। नृमनाः। अस्मन्मणः।
पुरीषवाहनः। त्वमग्ने पुरीषवाहणः। प्रवाहनः। विन्द्रस्य प्र
वाहनैः। ऋषरेभ्य इति किम्। हव्यवाहनः। समानपद इति कि
माप्रनोयच्छतु॥८६॥ निषणाय रथवाहणाभिन्द्रस्येण परि
गीयते सभिन्द्रस्य उरुष्या णो रक्षाणः। गुणः। गुणः। गुणा स्त्र।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वर्णाः स्थूरिणौ प्रणआयूंषि। निषणायः। रथवाहणं। इन्द्रए
णाम्। परिणीयते। सप्तिन्द्रणः। उरुष्याणः। रथ्वाराणः। पुरुणः।
पुरुणामस्या। स्वर्णाः। स्थूरिणौ। प्रणआयुंषि। इति णकारः
निपात्यते। यदत्र लक्षणेन नानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं।
अत्र द्वयोर्नकारस्य व्यवहितत्वात्। नकारस्यास्य रथवह
कपनाम्न्येव न प्राप्यते। यथा। निषण्णाय। निसन्नाय। निष
णा यस्या हि। रथवाह[illegible]नं। यथा। रथवाहनं। णकारो
व्यवधाने नाप्राप्तो निपात्यते। रथवाहणोच्छविरस्य नो
मा। इन्द्रएणं। यथा। इन्द्र एनं। इन्द्र उत्तरमसमानपदत्वेन

णत्वाभावेन निपात्यते। इन्द्रएणं प्रथमः। परिणीयते। यथा। परिणी
यते। परिणीयते कविः। सप्तिन्द्रणः। यथा। इन्द्रणः। सप्तिन्द्रणः।
उरुष्याणः। यथा। उरुष्यानः। उरुष्याणेन अपायतः। रथ्वाराणः। यथा।
रथ्वानः। रथ्वाराणो ब्रह्मणस्पतेः पूरुणः। यथा। मा। नः। मा नो पुरुणः। पु+
णः। यथा। नः। अग्नी पुरुणः। पुरुणामस्या। यथा। नाम। नामस्या।
ओम पूषणामस्या। स्वर्णाः। यथा। स्वःनः। स्वर्णाः। अस्थूरिणौ। यथा।
अस्थूरि नौ। अस्थूरिणौ। प्रणआयुंषि। यथा प्रनः। आयु
ंषि। प्रण आयुंषि। आयूंषि तारिषत्। मगप्रणउमयः। ६७॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पदि स्या इति शाकटायनः । शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । परि×
तस्य हृतिः । शाकटायन इति किं । परि नोः कृदृस्य ॥ ८८ ॥ प्रने
ति नुदति हिनोमीनाम् । प्र पूर्वाणां नेति नुदति हिनोमि एषां
शब्दरूपाणां नकारस्य णकार आपद्यते संहितायां । अयने
ति नुदस्योर्द्धं नुय हरणम् । अतः स पूर्वस्य प्रत्ययं नेयो भवति ।
हिनोमेस्तु विकार निर्देशाय यविकारस्यास्त्वेन भवति । प्र णया ।
यथा । प्रणायदेवाव्ययम् । नुदति । यथा । प्र णुदानः । यथा । अ
न्नजा तान्प्रणुदानः । हिनोमि । यथा । प्र हिणोमि । केव्यादमग्नि
तो । प्र हि[illegible]मि ॥ ८९ ॥ प्रकृत्या पदान्तीयः । पदान्तीयो नकारो हल्

प्रकृत्या भवति । यथा । पितृन् हविषे अत्तवे । पितृन् हविषे अत्तवे । पूषन्नत
व पुषन्नव अक्रन्कर्म ॥ ९० ॥ नियमेन नसः प्रपीनम् । एतेन कारः
प्रकृत्या भवति । समान इति प्राप्ते । नेः यथा । स्तेन मकनीका
शाः । वनि । यथा । ब्रह्म वनिस्वाक्षत्र वनि । नसः । वार्द्धीनसास्तो
प्रपीनम् । यथा । प्रपीनमग्ने ॥ ९१ ॥ श्रीमना इत्येके । अयमनका
रः प्रकृत्या भवति । एकेषामाचार्याणां मतेन । श्रीमनाः शत
पयाः । एकेषामिति किम् । श्रीमणाः शतपयाः ॥ ९२ ॥ इन्द्राग्नि
चिभानो [illegible] वृत्र प्रान्तुः स्वर्मं धुव यो नि: पुरोनु वाक्यामि पुरो नु
वाक्या श्चर्मन्नत्र । एते न कारः समान पद इति प्राप्ते ।
णत्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रत्यस्या नवति। इन्द्राग्नि। यथा। इन्द्राग्न्यो रुज्जितम्। चित्रभानो
यथा। चित्रभानो स्तुतः। वार्त्रघ्नम्। यथा। वार्त्रघ्नमसि। दुःष्वप्न्यम्।
यथा। दुःष्वप्न्यं सुव। ध्रुवयोनिः। यथा। ध्रुवयोनिर्ध्रुवा। पुरोनुवा
क्याभिः। यथा। ऋचः पुरोनुवाक्याभिः। पुरोनुवाक्या। यथा।
पुरोनुवाक्यायाज्याभिः। चर्मम्नम्। यथा। [illegible] चर्मम्नम्।
॥ ६३॥ तवर्गे च। तवर्गे च प्रत्यये ऋषवर्णेभ्य उत्तरो नकारः प्रत्य
स्या नवति। यथा। तस्मान्नुहोतारः। अथ ऋन्दे न तालु॥ ६४॥ षका
दनन्तर ऋकारे। षकारादनन्तरो नकार ऋकारे प्रत्यये प्रत्य
स्या नवति। यथा। उग्रसेवन्नृतः॥ ६५॥ शिलिसि वर्गमध्यम

कार

व्यवहितोऽपि। शकारलकारसकारव्यवहितः। वर्गाश्च ते मध्यमा
श्च वर्गमध्यमाश्च टतवर्गाः। तैश्च व्यवहितो नकारः ऋषवर्णेभ्य
उत्तरः प्रत्यस्या नवति। शकारव्यवहितः। यथा। दृशानो रुक्मः।
सम्राडसि कृशानुः। लकारव्यवहितः। यथा। निर्जर्णलक्ष्येन। सका
रव्यवहितः। यथा। अपाठ रसेन। चकारवर्गव्यवहितः। यथा।
प्राचीनकृतिः। अर्णारश्चिरितिरोचनाः। टवर्गव्यवहितः। यथा।
त्रैष्टुभेन। आनुष्टुभेन। तवर्गव्यवहितः। यथा। रथिनो जय
न्तो। उत्त्रैर्मिमा। न तु शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि स्यान्नैविना

णा

सूत्रेणाग

एतैर्वर्णैर्व्यवहितोऽपि ऋषरेभ्य उत्तरोऽपि नकारः प्रकृत्या न वं
तिसमानपदे चान तथा ऋषरेभ्यो नकारो णकारः समानपदे।
स्वरयवहकवर्ग्यपवर्ग्यातिरिक्ता वर्णास्त एव शिलिष्टि वर्गमध्य
माः॥ ३ अतो नेनस्तेसान प्रयोजनम्। एव तर्हि उनयथा लक्ष
णानि। कथनम्। शिक्षाया पादनाथ॥ ४६॥ दीर्घा। विसर्जनी
यस्योपक्रम्य द्वयोर्व्यञ्जनयोः सन्ध्योर्येलोपागम वर्णविकारा
स्तेप्रतिपादिताः॥ ३ अथ नाम्स्वरव्यञ्जनेन सह सम्बन्धायः स्वर
विकारः स उच्यते। ह्रस्वस्वरा दीर्घविकारमापद्यते। अधि

अधिकारसूत्रमेतत्॥ ४७॥ अश्व इत्यमनति रूपमति अश्व[illegible] न चा
रयप्रतिसिद्धिनेत्रिप्र्याऽस्य चित्रभंगुरवसूनाश्वस्य हृदय प्रु
रयप्रतिसिद्धिने प्रत्याहारवतीत्यतःशक्तिपुरुषाचिवकारः। एते स्वरा वकारे प्र
पत्तीः स्ववतीव्यञ्जनशक्तिपुरुषाचिवकारः। एते स्वरा वकारे प्र
त्यये दीर्घमापद्यते। यथा। अश्वावती। सोमावतीम्। यथा। रश्मी
वतीम्। मतिः। यथा। मतीविदोऽसूनतिः। यथा। सूनतीवधः॥ श्वा
यथा। श्वाविद्भोभिः। सूता। यथा। विप्रऽसूतः सूतावतः। चोरया। यथा।
चारयाव्रषन्। इति। यथा। उग्रः परीवानुसंहितमायाथा।
सोदिमावयम्। चित्रापाचा। चित्रावसोस्वस्ति। मकुरा। याथा।

मकृणवताम्॥ वयुनाय॥ यथा॥ वयुनाविदेकः॥ अश्वस्य॥ यथा॥ अश्व
स्या विशस्ता॥ हृदयाय॥ यथा॥ हृदयाविधश्चित्॥ घुष्या॥ यथा॥ अनुघु
ष्या विशस्ता॥ ऋत॥ यथा॥ ऋतावाने॥ अभि॥ यथा॥ अभीवर्तः॥ अव
ता॥ यथा॥ प्रावतानृतावचः॥ अधि॥ यथा॥ अधीवासं या हिरण्यया श्रि
अर्चै॥ यथा॥ अर्चीविश्वानराय॥ शक्ति॥ यथा॥ शक्तीवन्तो गभीराः॥
पुरु॥ यथा॥ इमा उ त्वा पुरूवसो॥ शचि॥ यथा॥ शचीवसो॥७८॥ नाश्व
वद्धिरण्यात्॥ अश्ववदित्येतत्पदेन दीर्घमापद्यते॥ हिरण्यशब्दा
शेषपदं भवति॥ यथा॥ आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्॥७९॥ ओमिति

स्येषं वीर॥ विश्ववत्सरच्च वाजयन्तेषु॥ अभि इत्येतत्पदं विश्व
षं वीर॥ इत्येतेषु परतः पदेषु न दीर्घमापद्यते॥ विश्वचम्र
यथा॥ अभि विश्वचम्र॥ वीर॥ यथा॥ अभि वीरो अभि सत्वा
विश्वा॥ यथा॥ अभि विश्वेरक्षा नृतः॥ वत्स॥ यथा॥ अभि वत्सं न
स्वत्रा॥ यथा॥ अभि चम्र॥ वाजयन्तः॥ यथा॥ अभि वाजयन्तः॥
॥८०॥ अश्वस्य वाजिन इति च एतत्पदद्वयेन पूर्वपदान्तो दी
र्घमापद्यते॥ अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः॥८१॥ विश्वस
हस्नु वपुष वसुषु॥ विश्व इत्येतत्पदं सहस्नु वपुष वसुषु इत्येतेषु

प्रा॰ति॰

प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते। सहः यथा॥ विश्वासाहमवसे। भुवा यथा॥
विश्वानराय विश्वाभुवे। पुषा यथा॥ ठता विश्वापुषम्। वसुः यथा॥
ग्रंधर्वस्त्वा विश्वावसुः॥१९॥२॥ नरहामित्रेषु च। नरः॥ हामि+
त्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते। नरः यथा॥ विश्वा
नराय। हा। यथा॥ विश्वाहा शर्म। मित्रा यथा॥ विश्वामित्र ऋषिः।
उपप्रयोगकरसंशिष्यमद्वाय्य र्थ म्। अर्थ व्याख्यानार्थं। आघ्र
दान्तं छंदवति। यथा॥ तिष्ठा देवो न सविता॥ तिष्ठ रथमधियं।
आघ्रदान्ते किमिति किं। आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं। प्रवसा छंगयासेषु।

प्रेत्य सदं वसा छंगा। यासेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते। वसा यथा॥
प्रावेरग्निः सजोषसः। छंदु। यथा॥ प्राच्छंदु मादेऽआः। प्रायासाय+
स्वाहा॥१५॥ निवारहारवारनवमहे। नियत्ययमुपसर्गो वारहार
वारहनवमहे। नियत्ययमुपसर्गो वारहार। यथा॥ नी
यो प्रत्यययोदीर्घमापद्यते। अनवमहे वर्जितं। वारः यथा॥ नी
वारा अमे। हारः। यथा॥ नीहारस्य। अवयवव्यत्ययार्थं वचनम्।
अनवग्रह्यानां मध्ये वक्ष्यति॥ धीनाचनुयामि। अवहस्तेन स
दैन दीर्घमापद्यते। नयामि स्येत स्मिं प्रत्यये। यथा॥ अवान
यामि। अनवनयामि॥१६॥ चारयामयोजाः। वसचस्वन्तुदमोषु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जयतेः रुष्यन्क्षयज यच्छ मत्स्व पिपृत गायतातु येन नकारो ध्या
रयाः॥ एतेरुच्या नकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यते। धारयाम। यथा। धा
रयामा नमोभिः। योज। यथा। योजान्विन्द्र। अव। यथा। अवानो दे
व्याधिया। सचस्व। यथा। सचस्वानः। नुद। यथा। प्रणुदानः। मो
षु। यथा। मोषूणः। मोऽइति किं। ऊर्ध्वऊषुणः। जयत। यथा। जयतान
रः। कुरुष्व। यथा। कुरुष्वाणः। रक्षा। यथा। रक्षाणः। यज। यथा।
यजानः। यच्छ। यथा। यच्छानः। मत्स्व। यथा। मत्स्वानः। पिपृत। य
था। पिपृतानः। गायत। यथा। गायतानरः। आतु। यथा। आतूनः।
येन। यथा। येनानः॥७॥ मवच। मवइत्ययं रुच्यो दीर्घमापद्यते।

ऋव रूथ्यः। यथा। मवावरूथ्यः। वाजस्य। यथा। मवावाजस्यापायुः। यथा। ऋ

नकारप्रत्यये। यथा। मवानः॥८॥ मोषाः कर्णान्तु ऊर्ध्वम्॥
मवा। वरूथ्य वाजस्य पायुषु च परेषु च प्रत्ययेषु मवेत्येतस्य
दं दीर्घमापद्यते। सचा। यथा। मवासचा। मावापायुर्विशः॥९॥
अप्लुतः सोऽप्रगृह्य ह्रस्वो नेह उकारो गृह्यते। आकारो दीर्घविधान
तु। अप्लुत उकारो दीर्घमापद्यते। सूपदे परतः। यथा। सूऊर्ध्वऊषु
णः। गाम दूषुणः सखाय॥१०॥ रथितकारनकारयोः। रथिरयत
रपदे तकार नकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते। रथि। यथा।
रथीनाम्। रथीतमम्॥११॥ श्रथो दाधि च सोऽच पन य सादय
ऋजुर षष्ठ्युत्तल प्रमपाघाराः सप्त मवतो मकारे। इते रुच्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यते। अध्वा। यथा। मध्यमं ऽध्वर्यो। उदारि
था। यथा। उदारथ्या यजो। शो चा। यथा। शोचाय। पिञ्जा। पनया। यथा। प
था। पनयाऽस्य जन्म। स्वादया। यथा। स्वादयाय जन्म। ऋजु। यथा। ऋजू
यतो। वृषा। यथा। वृषायमाणाः। शत्रु। यथा। शत्रूयतो। हन्ता। सल
क्ष्मा। यथा। सलक्ष्मायत। अघ। यथा। लाघाया। अघा। यथा। अघा
यतः सम स्मात्। अराति। यथा। अरातीयतो हन्ता। क्रतः। यथा
क्रतायते मध्वः। भवत। यथा। भवताय जनाः॥१२॥ वर्क्ष्यवृ
जो। वह्स्यर्थे रुस्वः। वृधनुजयोः। प्रत्यययो दीर्घमापद्यते।
यथा। वा। वृधोन्वा। यथा। प्रवावृजे। वृधा। अघत ऽ ऋकारश्च

कार भवत वृणीमहे देवेषु। अघे स्यर्थे रुस्वकस्तं। ऋकारः। चकारः। भव
ता। वृणीमहे। देव। एषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते। तन्म। यथा। अघात
मस्या ऋकारा[illegible] यथा। अघा। गुबे सम्। चकारः। यथा। अघा चमूऽ
षा भवत यथा। अघा भवताय जनाः। वृणीमहे। यथा। ते देवा नाम
वो अस्मान् वृणीमहे। देव। यथा। अचा देवाः। ज्योन तो तरिोहो
तरायप्रत्यये अघे स्यर्थे रुस्वा न दीर्घमापद्यते। अध्वस्तान स्त
वस्या प्रतिषेधः। अथ होतरि षितः। अघ होतारम्॥१५॥ श्र
तारवि प्रधडिमवत्त पिबे तस्मा तिष्ठ रथाम कारो एतेस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मकारप्रत्यये दीर्घं नापद्यते। स्वरुता। यथा। स्वरुतामधिमेऽ
यम्॥ खिषि। यथा। खिषिमत्ते। प्रजि। यथा। प्रजीमान्। भ
वत। यथा। भवतामेऽयन्तः। पिब। यथा। पिबामि-चस्य। इत।
यथा। इतामरुतः। स्ना। यथा। स्नानेव। तिष्ठ। यथा। तिष्ठा
महाऽसि। तिष्ठा। यदा तस्य दीर्घं नावकृ(?)ः। अनुदात्तार्थं अ
र्भः। ऋक्षा। यथा। ऋक्षामा किल्ले(?)॥ २६॥ विश्वदेव्यसोमौ च
त्याम्॥ विश्वदेव्यसोमौ ह्रस्वौ वति प्रत्यये दीर्घं नापद्येते। य
था। विश्वदेव्या देवी। विश्वदेव्यावती। सोम। यथा। सोमावती
म्। अस्या निर्मितं। किं। इतरा सोमनताम्॥ २७॥ उषसनरोमि

प्तुषासस्त्र्। इकारान्त्। यथा। दिवाउषासानक्ता। रकारा तू(?)षसोप

न्तेऽतो भीकारे कारो कारनकारेभ्यः। उषस इत्ययं ह्रस्वो दीर्घमा
पद्यते। महोभिः नक्ता। इत्। इकार। रकार। ओकार। नकारे
भ्यः परश्छन्दवति। महोभिः। यथा। प्रथमानामहोभिः। उ
षासानक्ता बृहती। नक्ता। यथा। नक्तोषासा समनसा। इत्।
यथा। उपायतीतिउपाके उषासानक्ता। ओकारान्तु। यथा।
दिव्ययोना उषासानक्ता। नकारान्तु। उन्यावतीर्गोमती
र्नतउषासः। एभ्यः पर इति किं। समिद्धे इदुउषसाम्॥ ४८॥
पुरुषावसानो। अवसाने पुरुष इति दीर्घो निपात्यते। अ
वसाने चेच्छन्दवति। यथा। नरसरिष्याति पूरुषः। अवसान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इत्यादिम्। पुरुषस्य ॥१०॥ पूस्तो जहीमस्तेषु च। अन्त्यस्य पर
स्यादीर्घमापद्यते। पूस्तः। जहिमः। ता इत्येतेषु प्रत्ययेषु पूर्व
स्तः। यथा। अत्रा पूस्तः। जहीमः। यथा। अत्राजहीमाशिवाः।
ता। यथा। अत्राता रूपं ॥२०॥ नरः सप्तऋषीन्नस्तआहुर्नि
यद्भिः पपत्राय तेषु। पश्चेत्स्य स्वरस्य दीर्घमापद्यते। नरः।
यथा। पञ्चानरः। तआहुः। यथा। पञ्चाता आहुः। निय
यथा। पञ्चा नश्च काः। तआहुः। यथा। पञ्चातआहुः। निय
द्भिर्यथा। पञ्चानियुद्भिः ॥२१॥ अग्निमाति पृतनास्वसपत्न
पूर्वश्च समस्तु पृतनाब्रातम्यः सहः। इत्येतेभ्य उत्तरस्य

पृतनासहः। यथा। पृतनाषुत्रासाहिम्। सपत्ना। यथा। सपत्न
साहिं। भूः। यथा। भूर्षाहो। विश्व। यथा। विश्वासाहमवसे।
समस्तु। यथा। समस्तुसासहः। पृतना। यथा। पृतनाषा
ड्। य। व्रात। यथा। व्रातसाहाः ॥२२॥ उक्थाद्यशसः। उक्थ
शब्दात् परस्य शसेर्दीर्घो ह्रस्वो दीर्घमापद्यते। यथा। उक्थ
शसः। उक्थशासश्च इति ॥२३॥ एवाछ चक्रमाथ्या। स्वाओ
छा चक्रमा अथा एते ह्रस्वान्त्य उत्तमात्रे दीर्घमापद्यते।
एवा। यथा। एवान्तो दूर्वा। अच्छा। यथा। अच्छावदामसि। च
चक्रमा। यथा। चक्रमा वयम्। अथा। यथा। अथा मन्दस्व ॥२४॥

वि मासौ चर्मण्वत्यामु विषय इत्ययं रुस्यो दीर्घं नापद्यते। सौचा
मणीमन्त्र उत्का। यथा। विनाधिनाति। उत्सौ चामणयामि
नणीमन्त्र उक्का। यथा। विनाधि नाति। उत्सो चामणयामि
क्रियाविषयां २॥ उचनप्रा वि ना॥ २५॥ अध्याय ऋग्न्या वा
क्रियाविषयां २॥ उच्चनप्राविना॥२५॥ अध्याय स्त्रग्न्यावा
युष्यु इत्येते षु न दीर्घमापद्यते। यथा। अध्याय थानः। अय
युषु। इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते। यथा। अध्यायथानः। अय
स्त्रग्न्या वा यक्षिति। किं। यन्। यथा। अभ्युच्चम्भ्यादध्ययन्।
स्त्रग्न्या यथा। उन्धयस्मै। ता। ग्ना:। यथा। रुद्रो उन्धग्ना:। वायु:।
यथा॥ अध्वकाम्यानेयुत:॥ २६॥ पूर्वो द्वन्द्वे षु वायो। द्वन्द्वेषु।
समासेषु वायुप्रत्ययरहितेषु पूर्वपदान्तो दीर्घमापद्यते। य
था। अग्नि षामो। मि त्रावरुणो। इन्द्रा व रुणा। इन्द्रे [illegible]

अग्नीरहस्यो [illegible] चोदनो। उन वायोः इति। किं। यथा। इन्द्रवायू।
भ्यां त्वा॥ २७॥ हृदि शापेत्येके। हृदि इत्येतस्य एके आचार्या
यी दीर्घमिच्छन्ति। शायप्रत्यये। यथा। हृदिशाया। हृदीशाया।
एक इति। किं। अग्नि हृदिशाया॥ २८॥ पिबा स्तोमे पिबा स्तस्य
स्थामयो भुवो न्यू रस्यो शन्नी घमान हा नो मान हनामा न
शीतन रोहि बारी हि षतया मयान्तो हि ष्मा तव द्ध्या रधि है
श्रुधी हवं चर स्तोम स्प वासिनि श्रोता ग्ना वा रो मा घर्षी
मा नु ब: पा थ्यादिवा प्र द्वा हि गमयात म: सिंच तास्तु तं
परीवाप [illegible] क्या शन्या राय नादि हि ० ब्या च्या आनुक्या नार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दिहाश्यामा मिंदत्तो रूपमास्वरूपतये ज्ञानपथावधारयामधि
तस्मध्यो बोधामेविच्यतात्वन्धमयतारूवेषु स्वरूपधी
जिहारूश्यातोके चर्षरगीस हाच्च वर्षगीध्यतोयेना सनत्कु
वने मातेऽध्यामातस्मिच्छा स्वादिवान्यत्तत्त्रारथंदीपा
रथ्येनेताजयतावद्धयास्यंप्रब्रवामाघतस्याज्ञगत्या
परस्यारहिमाहिपुरीतत्ता स्त्री हाकर्णपुराठाकोगेप्र
कृतिद्वीधीविसेके निकथा अन्नकाशेन चक्रोजरस
मिपूकत्त [illegible] रतासरवायःसा मन्न्नपामागीनया
दतऽतीबहमः मौपुसृष्टरीमाज्ञुषारगापञादेवान्ये

नापावकाश्यावन्तोयदीसरमास्यदयास्त्रजिन्हनिषधा
दधिषुसदतनारशिष्टनमराचिके सांख्यिकि स्तागावे
ष्टावयादव्रक्षाचायकनकस्यजारराणःसादन्या गितिया॥
एते रूस्यादीघोमापद्येतो। पिबसोमं। यथा। पि [illegible] बामा
ममन्तेष्वधन्मदाया। पिबस्तु तस्या। यथा॥ पिबास्तुतस्याध
सः। स्छमयोन्नुवर्त्य यथा। हिष्टामयोन्नुवः। नुरसा। यथा॥
न्दुरगाउनायोघरगो न। शमिष्ठा। यथा॥ हविः शमिष्ठः॥
नमेहानः। यथा। नामहानउद्धपन्नः। ममरुन्ताम्न।
यथा। वरूसोनामह-न्ताम्न। उत्थितमा। यथा॥ रीद्रवा

४ वरुणा स्पृधी हवम्। चरत्सोम। यथा। प्रचरत्सोम दुर्मदासुदर्वौ ष्षौ। ध्या ध्या।

अग्नीत मम पाहि। रिरिषा। यथा। अस्माकं रीरिषः। रिरिषत। षो ध्या। ४

यथा। रीरिषता युर्जन्तोः। यमयन्ति। यथा। देवेष्वायाम

यन्ति। हिंसन्ते। यथा। अस्मिन्हिंसन्ते। हीति धि। अवयस्य

न्तो। वर्द्धयारयिं। यथा। अथा नो वर्द्धया रयिम्। स्रुधि

हवम्। यथा। स्नुयव स्तिनीमननयो। श्रातागावा रसो। यथा।

श्रातागावा नो विदुषः। पर्षन्नानुषः। यथा। नु चा मिध

र्षन्नानुषः। पाच्चादिव। यथा। पाचादेवो विमहसः। पु

पुक्षचहि। यथा। पुक्षचाहि केशिना। हरीगमयतमः। यथा।

अरजन्मयातमः। सिंचतस्तुतं। यथा। परीतोषिञ्चता सुतं।

परिवापः। यथा। परीवापः पयो दधि। उपयशास्त्रा। सोम। यथा। ध्रु

वो। मिस्यपशास्त्रासि। अन्तरुर्वी उ सा। यथा। अन्तरुर्वी उ सिमय

तानि बर्हीषि। आश्याडग्नुं। यथा। आश्याडग्नु दधिराणि। नाः। दत्ता

मरे रिहन्तु। यथा। दत्तामारे रिहद्वीरुधः। दत्तामनिन्दन्तः। यथा।

दत्तामानिन्दन्तो। अकृण्वाः। कृतेमस्यकत्तये। यथा। अस्त्र वन्तो मा

कृते मास्य कत्तये। जनयत्थ्य चा। यथा। जनयथा चः। धारयाम

यि। यथा। धारयाम यि प्रजाम्। तरन्ध्रधः। यथा। स्तन्तरान्ध्र

ध्रः। बोधोमि। यथा। बोधामि अस्या। विचततु बन्धं। यथा।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ना॥८०

२६८. ध्यात्म.
भा० २

विच्युता बभ्रमेतम्। अवता हवेषु। यथा। पथा देवा अवता हवे
षु। स्वस्तिभिर्गिरः। यथा। पाहि स्वस्तिभिर्गिरः। रक्षन्तौ कं। यथा।
रक्षन्तौ कमुतत्मना। चर्षणीसहं। यथा। चर्षणीसहं। यथा।
चर्षणीसहं वेत्तु। चर्षणीधृतः। यथा। ॐ मासश्चर्षणीधृतः।
येनसमस्सु। यथा। येनासमत्सु सासहः। वनेमता। यथा। वने
मातेअभिष्टिभिः। क्षुम्नामता। यथा। क्षुम्नामातं ॐ हाशि
धास्तिविभ्यः। यथा। शिक्षास्तविभ्यो हविषो। तत्र रथं। यथा।
तत्रा रथमुप। दीपरथेन। यथा। परिदीयारथेन। इतऊयता
यथा प्रितऊयता नरः। वर्द्धयत्सम्। यथा। तं मन्ये वर्द्धयास्म।

प्रब्रवाम घृतस्य। यथा। वयन्नाम प्रब्रवामा घृतस्य। आजगन्थ
परस्याः। यथा। परवत आजगन्था परस्याः। रश्मिभिः। यथा। व
यन्तो अद्य रश्मिनाहि काममम्। पुरितता। यथा। अनारथं पुरी
तता। उनस्यपदस्य पवादोऽप्यभिप्रतः। तथा कृपमुपेतः। पुरीत
दिति। एतदपि भवति। प्लीहाकर्णः। शुराकदीर्घ एतो शब्दो
प्रकृतिदीर्घा विरयेके आचार्या मन्यते। यथा। प्लीहाकर्णः।
शुराककर्णः। नीकाशः। यथा। बभ्रुनीकाशः। पितरां। अ
नुकाशमा अंतरम्। नुकोशिना। चक्रजारसे। यथा। चक्रा
जारसं तनूनाम्। अभिशुकः। यथा। अत्ति नाभिशुकः। तरन्नस्वायः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथा। प्रतरं तारिषत्‌। आयुः। संसकृतम्‌। यथा। संसकृतं। श्वापि
ह्रुग्वा। अपमार्गः। यथा। अपामार्गस्वमार्भम्‌। उभयदतः।
यथा। येके चोभयादतः। संहितषहम्‌। यथा। [illegible] दसमस्
तीषहम्‌। अभिषुः। यथा। अभीषुणः। सूदरीना। ऊषा
रा। यथा। वर्हिः सूदरीमा। ऊषाराः। यजादेवान्‌। यथा।
यजादेवांश्चऋतम्‌। येनापवककचक्षसा। अभ्ययतः।
यथा। अभ्यायत्तो मघवन्‌। पदिसारम्‌। यथा। विदद्य
दीसमा। सद्यपाकुजिके। यथा। समञ्जनद्यपाकुजिके।

निषद्यादधिष्ठा। यथा। वर्हिष्‌। निषद्यादधिष्ठा। सदत्तना
रनिष्ठनाः। यथा। निवर्हिषि सदतानारनिष्ठना। मराचि
त्वान्‌। यथा। उत्तानयामवभाराचिकित्वान्‌। चिकित्सा
गविष्टो। यथा। प्र चिकित्सागविष्टौ। भवादयत्‌। यथा।
उदवादयन्तः। रथन्तराय। यथा। रथन्तराय चनो। अघोऽप
न्नूकूः। यथा। सितयन्नमा। युनकू। सहृगराणः। यथा। अ
वसहृगराणः। सदन्यं। यथा। सादन्यं विदथ्यम्‌। शोभ
अनुनासिकमुपधा। प्राणान्तस्थायाः। स्वरद्वीर्घप्लुताः स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुनासिकानि स्वनुनासिकाः उदात्तानुदात्तस्वरित इतीस्व
रधर्म्मा तत्र पदे दृष्टस्याप्यन्यथाभावो विकार उच्यते।
विकारश्च स्वरस्याधिकृतो व्यञ्जने दीर्घमितसान्तआर
भ्यते अतोत्र हास्विस्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उच्यते।
व्यञ्जनस्य तु विशेषान्नकारमकारयोर्वानात्र परम्भृतौ त
योश्च विकारे सति स्वरविकारः। यत्तु तयोः प्रकृति
भावो वा लोपो वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति।
यथा। अस्मान्त्सीत इत्येवमादि। अधिकार उपधा
याः प्रागुक्ते तस्मिन् संशब्दान्नाग्रादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या

मस्तलोपधाभूतं स्वरानुनासिकं स्वरमापद्यते। इत्ये
तदधिकृतं वेदितव्यं वक्ष्यति। चक्ष्योः शान्तापद्याग्नु
षिन्न्यचक्षेषानुषिञ्चन्नुष। तथयोः सान्तापद्योगवयो
नात्वष्ट्रागवयोर्वत्तः॥२०॥ स्वरउपधाविः। औपधा
विराचार्य्यः स्वर एव प्रत्ययउपधानुनासिक्यमिच्छति।
नुरिति वक्ष्यति। अतस्तस्यैव परम्भृतौ यः स्वर उक्तेः उ
पधा च तस्यैव ग्रास्ये। यथा। महाँ इन्द्रः। महाँ इ
न्द्रः। स्यान्नः। अहन्नाउन्नत यामिस्वाँ॥ अहम्। श्मन्रे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॥ नृहिशत्रूरपास्वरइतिकिं॥ नवयान्॥ त्वष्टृ॥ गव
यांस्त्वष्टृ॥१२०॥ अनुस्वारेपर्व्यंजने॥ नकारासेर्व्यंजा
नेअनुस्वारस्याव्यवधानमिच्छन्त्याग्निके नो॥ अप
शाविराचार्य्यः॥ अयं च उपध्मानकारयोरुत्तरोत्तरो
वर्ततायत्रनकारस्यसकारः शकारो वाविहितः॥
तत्रायं भवति॥ अनुस्वारे रेफश्चित्तिवचनात्॥ यथा॥
पुंश्चीन्॥ चक्षुषा॥ पुंश्चीं चक्षुषा॥ नवयान्॥ त्वष्टृ॥ नव
यांस्त्वष्टृ॥१२१॥ नुः॥ नकारोऽधिकृतोवेदितव्यः॥१२२॥

चछयोः श[illegible]म्॥ चकार छकारयोः परभूतयोर्नकारः शकार
मापद्यते॥ अनुनासिकोपधायां॥ यथा॥ अहीन्॥ च॥ अहीँश्च॥ स
हीन्॥ छकारस्योदाहरणमस्य मूलरूपोदाहरणं तु विद्यते।
यथा॥ वेदान्॥ छकारः॥ विद्वाँश्छकारः॥१२३॥ तथयोः सन्॥
तकारथकारयोः परयोर्नकारः सकारमापद्यते॥ अनुना
सिकाचोपधायां॥ यथा॥ नवयान्॥ त्वष्टृ॥ नवयांस्त्वष्टृ॥ थ
कारस्योदाहरणं॥ यथा॥ विद्वान्॥ थकारः॥ विद्वाँस्थकारः॥
॥१२४॥ दधन्वान्॥ सत्वान्॥ कारलोपः॥ पतो नकारो यकार

प्रत्ययोल्लोपमापद्यते। अत्र चल्लोपविधानादुपधायानुनासि
कस्यापि न भवति। तथा चोक्तं। स्वरादेर्न नुनासिकं प्रतिज्ञा
नं तिसर्वदा। वर्ज्जयित्वातमाकारं यन्नलोपाविधीयते। यथा।
दधन्वान्याय: दधन्वायांनर्थ्व:। स्ववान्। यातु स्ववायात्स्वर्वा
दूर॥३६॥ दधि चवध्ये चारयिवधइत्येतास्मिंश्चप्रत्ययपूर्वोन
कारलोप नापद्यते। यथा। पीवोअन्नानू। रयिवध:।
पीवो अन्नारयिवृध:। उक्तत्वादत्रापुपधानुनासि
क्यं न भवति॥३७॥ नपुंसकादिकारस्य। नपुंसका

पन्नितयो:। सप्तम्यामंत्रितयोर्विनत्त्योःसंबंधीनइकारस्यलोप

इतरयोनकारस्यस्यासंबंधेनइकारस्यलोपोभवति। यथा।
एमन्नासादयामि। नस्मन्नासादयामि। एमनि। नस्मनाति पा
ते इकारलोपस्थान्वसः। नपुंसकादुक्तस्येकारलोपउक्त:। अन
पुंसकादपि भवति। अस्मन्नाकुर्जोम्। अश्मनीति स्यप्राप्ते। नृणां
नससप्तम्यामेपोनभवति। यथा। अपांत्यासधिसि। अपात्यापा
धसि। सप्तम्यामुदाहरणं। तेषांथसि। आमंत्रितविनक्तेनु
दाहरणं। अनन्तकाद्यं औरन:॥३८॥ न्नपकारे विसर्ज्ज
नीयांतनिपधं नकार: पकारे प्रत्ययेविसर्ज्जनीय[illegible]मापद्यते।

प्राति॰

अनुनासिका चोपधाया नैरां पाहि॥ नॄँः पाहि॥ स्यनुची गिरः॥ ८७॥
शानृन्परिधीन्क्रतून्वनस्पतीन्सेरे रेफन्॥ ... श नृन्पाहि
धीन्नेक्रतून्॥ वनस्पतीन्॥ एतेन कारा:स्व ... रेफस्य रेफ
मापद्यते॥ अनुनासिका चोपधा॥ शनृन्॥ यथा॥ शनृन्॥ अं
पाजहि शत्रूँ रपा॥ पारिधीन्॥ यथा॥ परिधीन्॥ अपाप रिधीं
रपोह्यक्रतून्॥ यथा॥ जहि शत्रूँ रपा॥ अनु॥ क्रतूँ रः॥ वनस्प
तीन्॥ यथा॥ वनस्पतीन्॥ अनु॥ वनस्पतीँ र... नु॥ ८१॥ ...
कारोपधाय कारम्॥ आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते॥

स्वरद्रस्यनुवर्तते॥ अनुनासिका चोपधायाः॥ महान्॥ इन्द्रः॥ म
हाँ॥ इन्द्रः॥ महाँ॥ इन्द्र इति एवं संहितायां प्राप्तायां॥ तस्य योरुदा
त्तयोः स्वरमध्ये लोपः इति यकारलोपे कृते न परकाले पूर्वका
ले पुनः दीर्घ इति संनिधिर्न च ति॥ ततो महाँ॥ इन्द्र इत्यत्र दूषं सि
ध्यति॥ ननु द्धत्वान्स्यान्न्यकारलोपमिति नकारलोपे कृ
ते ऐ धानुनासिक्यन्न प्रवर्तते॥ एवमपि नापि नकारस्य यकार
कृतस्याश्रयस्वादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्तते॥ कथमुपधानु
नासिक्यमिति तु तस्यापि स्वकार्यकरत्वादियं दोषः॥ यदि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इयकारो व्यंजनेन कार्यं न कुर्य्यात्। कथमिह स्वरयोः संधिर्न स्यात्।
अतः स्वकार्य्यकरणादुपधानुनासिक्यमापद्यते। यथा। वृष्टि
मान्। इद्वा। पुर्जन्यो वृष्टिमाँ॥ इद्वा॥ ४८॥ न तमेन कारस्य तकारे
प्रत्यये विहिते तन्तमप्रत्ययेन न वर्त्तते। यथा। मदिन्त्। तमानाम्। म
दिन्तमानाम्। पचन्। तमानाम्। मधुन्तमानाम्। तथेयाः साम
न्यस्यापवादः॥ ४९॥ निर्जगन्वान्नमेसि। निर्जगन्वानि स्यंअन्त्यन
१२ कारस्तमसि प्रत्यये नकारमापद्यते। धामन्तः। यथा। धामन्। तो। धा
मन्तो। शकृन्तः। यथा। शकृन्। तो। शकृन्तो। चिकित्वान्। यथा।
चिकित्वान्। त्स्यम्। मि यमेह चिकित्वान्। त्वमिति। किं। इह स्वति
३ यथा। निर्जगन्वान्। समसः। निर्जगन्वान्नमसः॥ ५०॥ धामं चन्द्रं चिकित्वः
रेतेन कारान विकारमापद्यते। २

श्चिकित्वांस्तस्मै। पूषन्। यथा। पूषन्न वा। यथा। अर्बन्। तु वा। पति
थिस्वर्वत्तवास्तदस्य वयवस्यार्थ इति शब्दः प्रदर्शनार्थः। यथा।
अधस्तनस्तत्र योस्तकारे नकारस्य प्रकृतिभाव एवाम्हापि नका
रस्य प्रकृतिभाव एवा च यथा च व्याख्यानेन च कारस्तकारापवादवि
ध्यानार्थः॥ ५४॥ अस्यादौ चाध्यायो स्वर इति प्रवर्त्तते। अस्य स्तूपर
इत्येतस्मिन्नध्याये नकार आकारोपधः स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भव
ति। आकारोपधो दकारान्मिति स्यापवादः। यथा। समुद्राय शिशु
मारान्। समुद्राय शिशुमारानालभते। मण्डूकान्। अन्यः। मण्डू

कानह्मः। स्वरानुवृत्तिरिति किं। गवयान्॥ चक्षुः। गगयाँस्त्वेष्टः। मु
षीन्॥ चक्षुषमुषीञ्चक्षुषो॥४६॥ मनुष्यांस्तां लोकान् मित्रानुदि
मनुष्यान्॥ एतेन कारः प्रकृत्या भवंति। उदि। उपसर्गे मनुष्या
नुष्यान्॥ यथा। मनुष्यान्। उत्। मनुष्यानुदजयत्। तान्। तान्। यथा। तान्
॥ यथा। मनुष्यान्। उत्। मनुष्यानुदजयत्। लोकान्। उत्। लोकानुदजयत्।
उत्। तानुज्जेषं। लोकान्। यथा। लोकान्। उत्। लोकानुदजयत्।
अमित्रान्। यथा। अमित्रान्। उन्नयामि। अमित्रानुन्नयामि॥४७॥
आन्पोतीत्यो॥ आप्नोतौ प्रत्यये। इतौ च नकारो न विकारमा
पद्यते। आप्नोति। यथा। नक्षत्राण्याप्नोति। इडाभिर्भक्षानाप्नोति।
इति। पक्षा। भ्रपयान्। इति। भ्रपयानिति॥४८॥ संक्रमे चैवेशवान्।

वैशवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते। स्वे। इप्रत्यये। सङ्क्रमे
सङ्क्रमस्य क्रमे भवति। अतः क्रमसंहितायामित्यर्थः। यथा। वैशवा
न्। अवावैशवानव॥४९॥ गृहानेभिगृहानुपकयान्। चर्षस्यान
न्। अ। यावैशवानव॥ अन्तरिक्षभागित्था नान्तु मतः पयस्वानग्नेतनभिनाप
हं मनुष्यानन्तरिक्षं। स्वर्गान पांपतिः सपत्नानि क्रः। सपत्नानिंद्राग्नीन
तक्षान सन्दितः। स्वर्गान देवानस्य पतान् द्वानाभुरथै तानष्टौधि
भस्यानार्द्रदानुर्विदानग्ने दैवानस्य पतान्। एयाः प्रविद्वान्
रूपानालभत। एतावानस्यायुष्मानेग्यवाय व्यानार एयाः प्रविद्वान
भिनानद्वानचोरामेश्शूननुयंपातुधानानस्त्वादस्मानदिष्टानारते।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एतेषां द्विपदानां पूर्वपदान्तीयो नकारः सऋत्याभवति। गृहानेमि।
यथा। गृहानेमिमन्नेसा। गृहानुप। यथा। गृहानुपहृयामहे। वर्चस्वा
नहम्। यथा। त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहम्। मनुष्यानेतरिक्षम्। यथा।
मनुष्यानेतरिक्षम्। अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे। पयस्वानग्ने।
यथा। पयस्वानग्न आगमम्। तानश्विना। यथा। तानश्विना सरस्व
ती। पतंगान्संदितः। यथा। जह्याप तंगान्संदितः। स्वर्गान्पा
मः। यथा। स्वर्गान्पापतिः। सपत्नानिन्द्रः। यथा। सपत्नानिन्द्रो मे।
सपत्नानिन्द्राग्नी। यथा। सपत्नानिन्द्राग्नी मे। नभस्वानार्द्रदानुः

यथा। नभस्वानार्द्रदानुः। यथा। नभस्वानार्द्रदानुः शंभूः। वि
द्वानग्ने। यथा। विद्वानग्ने रुद्रो देवानस्ये तामन्मना। अनड्वानाशुः।
यथा। अनड्वानाशुः सप्तिः। अध्येतानष्टौ। यथा। अध्येतानष्टौ विरूपा
न्। विरूपानालभते। यथा। विरूपानालभते ति दीर्घसूरतावी
न्। विरूपानालभते। यथा। एतान्वानस्य मर्मणा। आयुष्मानग्ने। यथा। आयुष्मा
नेस्या। यथा। एतान्वानस्य मर्मणा। आयुष्मानग्ने हविषा। वायव्यानारण्याः। यथा। वायव्यानारण्याग्राम्याः।
प्रविद्वानग्निना। यथा। प्रविद्वानग्निना। अनड्वान्घोरामो। यथा।
रोहितान्छिरनड्वान्घोरामो। शच्छन्नुवंशिम्बो। नकारस्य रेफापवादः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इतरस्य तु ~~[illegible]~~ सर्वत्र यकारापवादः। यातुधाना
नस्थात्। यथा। रक्षस्सो यातुधानानस्थात्। अस्मान् रिष्ट
भिः। यथा। अस्मान् रिष्टभिरश्विना॥१५०॥ वृद्धं वृद्धिः। वृद्धं व
द्धिरित्यार्थः॥१५१॥ ॥आनंदपुरवास्तव्य भट्टराजश्रीवज्रटसू
नस्य ऊअटस्य कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये तृतीयोऽध्यायाः समा
प्तः॥३॥ ॥अनुस्वारं रोष्मसु मकारः॥ अनितावध्याय इ.
त्यनेन सूत्रेण अध्यायाधिकारत्वेन वर्णितो वधिपरिज्ञापनार्थं
अध्याये समाप्तिः कृता कात्यायनेनाचार्येण। आह च। अनि

तावध्याय इति सूत्रं तत्पुरः। अतस्तदवधिज्ञाप्तिः क्रियते ध्या
यसंख्यया। अत्रावधिसमाप्तितः द्वन्तर्विकारियत्न। अध्यायेन
च्यते तस्य प्रागुक्तादिप्रयोजनम्। मकारो अनुस्वारमापद्यते। रोष्म
सु प्रत्ययेषु। रेफ। यथा। अपां रसेन। अपांऽसस्सेन। ऊष्मसु न
यति। यथा। त्वां शाश्वताः। त्वांऽशाश्वताः। देवस्त्वा सविता रन्तु। देव
ऽसविता रन्तु। ऊरुं। हिंऽरूऽह्रि॥१॥ नुश्चान्तःपदे रेफे। नुः नका
र अनुस्वारमापद्यते। चशब्दान्मकारोऽपि। अन्तःपदे पदस्य मध्ये अ
र अनुस्वारमापद्यते। अनुस्वारापत्तिर्भवति। यथा।
ऋषे रेफस्यापर्यदासात्। कुम्भसु अनुस्वारापत्तिर्भवति। यथा।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यद्विंगान्त्रासः। यद्विवांडसः। तद्रूडं षि। स्वीडं षि। एतेनकारप्रकृत
योऽनुस्वाराः। वंशः। वनंतिद्वीतार्वं मतेवी ओरोगोदिकः॥ प्रत्ययः। अ
तोनकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वा अनुस्वारः। यथा। पिंडं शिला
या। अक्रंडंता। पुंडंसः। एते मकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः। एवमन्ये
ऽप्यन्वेषितव्याः। उत्तरपदइति किं। वन्मः। यद्भम्यो। अति[illegible]सर्पति॥
॥२॥ अनुनासिकाचोपधा। अतोऽत्र यमन्यं विकारं वक्ष्यामो
नकारमकारयोस्तत्रानुनासिकाचोपधा भविष्यतीत्यधिकृत
वेदितव्यं। ननु अनुनासिकाचोपधा प्रागंतस्थायाइति उपधा
नुनासिकं विहितमेव किमनेन न निक्षिपते। एवं तर्हि व्यवस्थार्थं

वचनं। यस्मिन्पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति तस्मिन्पक्षे उपधानुना
सिकं भविष्यति। अधिकारार्थोयं योगः॥३॥ लोपं काश्यपशाकटा
यनौ। काश्यपशाकटायनावाचार्यौ लोपमन्येते। मकारनकारयोरस्मि
न्पक्षे। अनुनासिकाचोपधा भवति। यथा। अपाम्रसेन। अपाउं रसेन।
म्र५ रवांश्राः शंतः। स्वांशंतः। साम्राहि। सांहि। तपुंषि। तपूंषि। उअ ठ५
क्रन्ता। अक्रंडंता। किन्नः। शिलाया। किंशिलाय॥४॥ प्रकृत्या सम्राट
साम्राज्ये। साम्राज्ये। सम्राः। सम्राधिमकारः। रेफपरस्तु प्रकृत्या
भवति। तथा। सम्राज्य शब्दे समो मकारो रेफप्रकृत्या भवति। यथा
सम्राडिति सम्राः। सम्राट्। सम्राजे। साम्राज्यं। सम्राजां। साम्राज्यं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६६ — [illegible]
अ०-८

[illegible] कृ[illegible] [illegible]द्रकाशेद्याल्न।

२

॥ॐ॥ अथ रामहलेकपोले
। लिखितं सारथी परमार्थे
गंगादासेण। लिखितं [illegible]
पं [illegible] कार्ये [illegible]